

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
кафедра практичної психології

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ,
КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖОСОБИСТІСНОЇ
ВЗАЄМОДІЇ З РІВНЕМ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКІВ.**

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконав (ла):

студент (ка) 6 курсу, групи 622
спеціальності 053

Психологія

Семенюк Валерія

(прізвище, ім'я та по-батькові)

Керівник д.мед н, проф. Кушнір І.Г.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № _____

від „____” _____ 2022 р.

зав. кафедри _____ доц. Радчук В.М.

Чернівці – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I Теоретико-методологічний огляд особливостей емоційного розвитку, захисних поведінкових механізмів та міжособистісної взаємодії у дітей підліткового віку	6
1.1. Особливості емоційних реакцій у підлітковому віці	6
1.2. Особливості формування та проявів психологічних захистів та копінг-стратегій у дітей підліткового віку.	19
1.3. Особливості міжособистісного спілкування в підлітковому віці.	24
РОЗДІЛ II Матеріали та методи дослідження	34
2.1 Характеристика вибірки.	34
2.2 Методи та методики дослідження.	34
РОЗДІЛ III Аналіз результатів дослідження взаємозв'язку захисної та комунікативної поведінки з рівнем агресії підлітків з показниками.	44
3.1. Дослідження особливостей агресивності підлітків.	44
3.2. Особливості прояву механізмів психологічного захисту у підлітків з різним рівнем агресивності.	48
3.3. Особливості прояву копінг-стратегій у підлітків з різним рівнем агресії.	52
3.4. Особливості міжособистісної взаємодії у підлітків з різним рівнем агресії.	58
ВИСНОВКИ	66
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	68

ВСТУП

Актуальність дослідження. У підлітковому віці у поведінці дитини змінюються емоційні реакції, особистісна ідентичність, трансформується коло спілкування, з'являється безліч протиріч та протестів, відбувається духовне зростання. Діти в цей віковий період успішно диференціюють емоційні прояви інших людей, це є важливим фактором пристосування психіки до навколишнього світу, проте часто з'являється негативізм та агресивні протестні реакції у поведінці з дорослими, підлітки прагнуть зробити все навпаки, попередні уявлення про себе змінюються на нові, це може призводити до негативних думок про себе, страхів і тривоги в поведінці, невпевненості. Саме тому однією з актуальних тем сучасної психології є дослідження адаптивних можливостей дітей підліткового віку, які мають труднощі у емоційній та поведінкових сферах.

Актуальність дослідження зумовлена, передусім, необхідністю теоретичної та практичної розробки проблеми емоційної та поведінкової сфери підлітка у рамках вивчення способів подолання життєвих труднощів. Відомо, що емоційна сфера, як стійка властивість індивідуальності виконує системоутворюючу функцію у структурі рис особистості та окремих її якостей; емоції та емоційність беруть участь у регуляції діяльності, є детермінантами успішності діяльності та спілкування, окрім того індивідуальний стиль захисної чи адаптивної поведінки, які регулюють реакцію на певні події та сприяють подоланню стресу формується під впливом онтогенетичних чинників.

Метою нашого дослідження є проаналізувати взаємозв'язок механізмів психологічного захисту, копінг-стратегій та особливостей міжособистісної взаємодії з агресією у підлітків.

Об'єктом дослідження є особливості захисної, долаючої та комунікативної поведінки у підлітків.

Предметом дослідження є особливості взаємозв'язку механізмів психологічного захисту, копінг-стратегій та особливостей міжособистісної взаємодії з агресією у підлітків.

Гіпотеза дослідження: для підлітків з високим рівнем агресії властиво використання неадаптивних взаємопов'язаних механізмів психологічного захисту, копінг-стратегій та типів міжособистісної взаємодії.

Для досягнення мети дослідження нами було поставлено *наступні завдання:*

1. Виконати теоретико-методологічний огляд літературних джерел з даної проблематики.
2. Провести психологічну діагностику проявів агресії, механізмів психологічного захисту, переважаючих копінг-стратегій та типів міжособистісної взаємодії у підлітків.
3. Здійснити кількісний та якісний аналіз отриманих емпіричних даних.
4. Охарактеризувати особливості механізмів психологічного захисту, копінг-стратегій та типів міжособистісної взаємодії у підлітків з різним рівнем агресії та проаналізувати їх взаємозв'язки.

Для досягнення поставлених завдань нами було проведено дослідження, в якому використовувалися наступні *методи:* теоретико-методологічний аналіз наукових джерел з проблеми дослідження; емпіричні методи дослідження: тестування із застосуванням таких методик: методика Басс-Дарки, методика «Індекс життєвого стилю» (автори Р. Плутчик, Х. Келлерман, Р. Конте), методика «Копінг-тест Р. Лазаруса», методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі [20,33].

При обробці даних використовувалися кількісні і якісні методи аналізу із застосуванням статистичного пакету Statistica for Windows 17,0

статистична достовірність відмінностей оцінювалася за допомогою непараметричного критерію U Манна-Уїтні, кореляційний аналіз здійснювався з використанням коефіцієнту Пірсона.

Структура магістерської роботи: робота включає вступ, три розділи, висновок, список використаної літератури.

РОЗДІЛ I Теоретико-методологічний огляд особливостей емоційного розвитку, захисних поведінкових механізмів та міжособистісної взаємодії у дітей підліткового віку

1.1. Особливості емоційних реакцій у підлітковому віці

Емоції виконують захисну, мобілізаційну функції, інтегрують складові нашого психічного світу і сигналізують людині про корисність чи небезпеку тих чи інших подразників, об'єктів, ситуацій та подій життя.

Етапи формування особистості дитини характеризуються гетерохронністю свого розвитку та нерівномірністю по відношенню один до одного і всередині себе. Вони формуються за принципами і законами фізіологічної, психологічної, соціальної зрілості. Вчені підкреслюють, що розуміння особливостей психічного розвитку дитини спирається на інтеріоризацію, тоді коли разом із дорослим вона входить у процес активної діяльності, в результаті чого з'являються новоутворення, характерні для кожного вікового етапу. Новоутворення – це новий тип побудови особистості та її діяльності, ті психічні та соціальні зміни, які вперше виникають на даному віковому ступені [15,22]. Буває, що розвиток новоутворень відбувається асинхронно, тому з'являються деякі емоційні порушення. Якщо є порушення в емоційній регуляції, то обов'язково виявлятиметься і розлад адаптації психіки до явищ оточуючого світу, соціально-психологічна деформація особистості [32,34]. Дитина з нестабільним емоційним тлом може виявляти агресію, емоційну нестабільність, підвищений рівень ригідності мислення, особистісну та ситуативну тривожність, страхи різного походження, депресивні стани, посилення чи зменшення емоційного збудження, нестабільність у настрої та загальний стан високого емоційного. Внаслідок нездатності дитячого організму впоратися з великою кількістю емоцій, може виникати неадаптивна поведінка та неадекватні поведінкові реакції організму. Таку

неадаптивну поведінку можна охарактеризувати як порушення до адаптації у своїй соціальній групі, неможливість достатньо контролювати свої дії .

Зміна чи затримка у розвитку психологічних новоутворень особистості призводить до спотворення психічної життя індивіда, неможливості нормально функціонувати. У підлітковому віці дитина активно експериментує у суспільстві, застосовує різні моделі поведінки, оцінює власний досвід соціальної взаємодії, в цей період можуть виявлятися недоліки психосоціального розвитку, які були у ранньому онтогенезі, а успіх підлітка у вирішенні вікових завдань, безпосередньо залежить від його психосоціального розвитку на попередніх етапах онтогенезу [39].

Орієнтирами в нормальному перебігу онтогенезу є прихильність до дорослих, самоконтроль, прояв ініціативи, тривожність, вміння долати стрес, агресивна поведінка по відношенню до однолітків.

У дітей через гетерохронні особливості психофізіологічного розвитку часто спостерігаються порушення розвитку емоційної сфери та відхилення у поведінці, тому в першу чергу необхідно навчити дитину розуміти свої емоції, приймати їх прояви в житті та повсякденних ситуаціях, вчити розвивати емоції, організовувати свою поведінку. Агресивні реакції у дітей підліткового віку ґрунтуються на відкритій чи прихованій формі тривоги. Це, своєю чергою, проявляється у образах однолітків, завдання всякого роду шкоди, діти демонструють антигромадські дії, які є руйнівними або шкідливими для навколишнього середовища, таким чином вони задовольняють свою потребу в безпеці. Такі тривожні та агресивні дії бувають свідомими та несвідомими, з якими дитина часто не може впоратися самотійно[31]. Через це такі діти дуже часто схильні до захворювань, схильні до психогенних реакцій, психосоматичних та невротичних розладів. Деякі вчителі можуть посилювати тривогу у таких дітей, щоб уникнути агресивних проявів, але

цим завдають величезної шкоди особистості дитини, що ще до кінця не сформувалася, як наслідок у них з'являється низька самооцінка, претензії до себе та інших, почуття провини. Страх, агресію і тривожність вивчають у психоаналітичних концепціях навчання, у теоріях класичних емоцій, з цієї тематики представлено дуже багато експериментальних концепцій, проте феноменологію процесу сприйняття емоцій досить складно описати у межах теоретичної та експериментальної психології, оскільки емоції є суб'єктивними, «прихованими» від спостерігача, глибоко інтимними переживаннями. Центральним новоутворенням підліткового віку є формування нового рівня самосвідомості, це пов'язано з різкими коливаннями ставлення до себе, нестабільної самооцінки, у зв'язку з чим підліткам характерні часті перепади настрою, прояви почуття зрілості, впертості у поведінці, негативізму та загалом, емоційної нестабільності, агресії [28].

Підлітковий вік – це період формування світогляду, системи цінностей, інтересів, у цьому віці активно розвивається критичність до себе та інших, з'являється рефлексія. Підліток хоче бути належним до певної групи однолітків, відповідати їхнім цінностям. З наближенням підліткового віку у дітей спостерігаються зміни в емоційно-вольовій сфері, можливий прояв девіантної поведінки, підвищується ризик афектів, що може пояснюватися нерівномірністю та неодноразовістю розвитку вищих психічних функцій, що визначається індивідуальною програмою розвитку та факторами зовнішнього середовища. В цей період можуть спостерігатися специфічні розлади та загальні зміни психіки, які можуть призвести до стійкої дезадаптації. Для розуміння передумов поведінкових особливостей важливо по-перше, оцінювати доступні зовнішньому сприйняттю диспозиційні тенденції особистості і внутрішню структуру особистості, тобто оцінки динаміки, яка повинна здійснюватися на підставі певної концептуальної моделі особистісної архітектури; по-друге,

оцінюючи особистісні детермінанти діяльності, розглядати віддалену особистісну перспективу [27].

У рамках соціально-когнітивних теорій особистості окремо оцінюються когнітивна, емоційна та соціальна активність суб'єкта. У цьому руслі теорія суб'єктної ефективності базується на функціонуванні взаємозв'язків між: уявленнями людини про власну ефективність її емоційної збудливості та поведінковими тенденціями [7]. Вчені ототожнюють ці три виміри щодо емоцій і поведінки в одному комплексному конструкті. Проблема обробки когнітивної інформації розглядається у контексті співвідношення розвитку когнітивних процесів та соціалізації людини. Когнітивний вимір пов'язаний з вивченням ментального, психічного розвитку особистості, як соціального суб'єкта, у взаємозв'язку з його свідомістю і мисленням та в концепції репрезентації особистості в соціумі.

Емоційні здібності, притаманні окремим суб'єктам є основою своєрідної соціальної обдарованості, яка в єдності інтелектуальних, емоційних і комунікативних здібностей становить психологічну основу успішної комунікації з іншими оточуючими [11].

Згідно з теорією когнітивного дисонансу Л. Фестингера, негативні емоції виникають тоді, коли є розбіжності між очікуваними та дійсними результатами діяльності (когнітивний дисонанс), а коли очікування та результат збігаються (когнітивний консонанс), що призводить до появи позитивних емоцій.

У цій теорії емоції розглядаються як основні мотиви відповідної поведінки людини, виникнення яких викликає дисонанс та консонанс. Втім, існують дослідження, в яких доведено, що в деяких випадках дисонанс може викликати позитивні емоції, зокрема науковці зазначають, що для виникнення позитивних емоцій необхідний певний ступінь розбіжності між установками та сигналами, тобто новизною,

незвичайністю, невідповідністю: якщо сигнал не відрізняється від відомих та очікуваних, то його людина оцінює як нецікавий, або таким, що є небезпечним, неприємним [16].

Багато вчених у своїх дослідженнях надають більшу значущість при появі емоцій комунікативній сфері, у якій виділяють емоційний компонент.

До складових комунікацій відносять такі компоненти: поведінковий компонент, соціальне відображення та емоційне ставлення. На думку дослідників цим компонентам можуть відповідати практичний, гностичний та афективний компоненти, або регулятивний, інформаційний та афективний компоненти, або поведінковий, когнітивний та афективний, тощо [19].

У процесі взаємодії емоційної та комунікативної сфер відбувається активне пізнання дійсності, формування у суб'єкта емоційного ставлення до цієї дійсності, до інших людей та до самого себе. Тобто важливим засобом для розпізнавання емоційного стану людини є вербальна комунікація, зовнішня та внутрішня мови.

У дітей підліткового віку може виявлятися так звана опозиційна поведінка, тобто є певні реакції протесту, впертість, непокоря наказам дорослого. У ранньому віці ці особливості розглядаються як варіант норми, але ближче до пубертатного віку призводять до ряду ускладнень соціальної взаємодії. Ці діти виявляють низький інтерес до пізнавальної активності, звинувачують інших у своїх помилках, забувають виконувати домашнє завдання, по мірі дорослішання відбувається формування дитини як члена суспільства, при цьому засвоюється суспільно вироблені способи дій із об'єктами та поведінкові паттерни в певних ситуаціях [37].

Тривожність і страхи займають важливе місце у розвитку дитини. Страх допомагає дитині краще та швидше адаптуватися до нових умов у школі, приймати правильні рішення. Причиною виникнення страхів у сучасних дітей можуть служити нові стандарти освіти, труднощі

входження дітей у шкільне життя, соціальна нерівність у школі, що викликає негативні емоції у батьків і стурбованість майбутнім своїх дітей та посилює вимогливість до своєї дитини. У сучасних дітей тривога і страхи можуть бути викликані соціальною нерівністю в школі, труднощами зі вступом та засвоєнням шкільної програми. Проблема ускладнюється тим, що багато батьків не вміють дати вірну реакцію у відповідь на такі фактори емоційних і поведінкових особливостей дитини [5].

Іншим полюсом тривожної поведінки є прояв агресивності. У нашій культурі прийнято виділяти два види агресивної поведінки – це позитивна агресія, що служить для виживання людини, її безпеки та негативна – яка цілеспрямовано застосовується людиною для задоволення своїх потягів із заподіянням шкоди оточуючим людям. Не завжди можна відрізнити агресію позитивну та негативну, все залежить від соціальної ситуації, в якій дитина опинилася. Агресія, як стан досить тривала, може багаторазово повторюватися, агресія спрямована на оточуючих, коли людина стає некерованою, при цьому вона бачить реальну чи уявну небезпеку. Агресивні дії стають небезпечними, коли дії людини неадекватні, або незвичні та некеровані, які згодом не викликають почуття провини. Частими причинами виникнення агресивної поведінки у дітей є наявність соматичних захворювань, стресу, приклад агресивної поведінки у сім'ї чи найближчому оточенні, власний травматичний досвід, наявність внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів [10, 30].

Підлітки поводяться негативно в сім'ї, школі, з однолітками та у повсякденному житті, таким чином вони задовольняють свою потребу в безпеці. Такі тривожні та агресивні дії бувають свідомими та несвідомими, з причинами та наслідками яких підліток не може впоратися самотійно. Деякі вчителі можуть посилювати тривогу у таких дітей, щоб уникнути агресивних проявів, але цим завдають величезної шкоди ще не до кінця

сформованій особистості дитини, оскільки в подальшому у неї з'являється низька самооцінка, претензії до себе та інших, почуття провини [3].

Незважаючи на те, що підлітки самостійно вирішують свої проблеми, пов'язані зі школою та особистими питаннями, вони все одно незрілі у вирішенні проблем, пов'язаних з вибором майбутньої професійної діяльності, правил поведінки у суспільстві. Дорослим потрібно навчитися спілкуватися з підлітками на рівних, як із дорослими, вчитися приймати їхню точку зору, і в цілому ставитися по-іншому та враховувати, що з появою травмуючих факторів середовища, поведінка підлітка буде мати ознаки помітної дезадаптації.

У всіх підлітків спостерігається певний підлітковий комплекс поведінкових реакцій – реакцій емансипації. Дитина всіляко доводить свою дорослість, намагається приймати виважені рішення та уникає опіки з боку дорослих, до факторів ризику виникнення дезадаптації належать: слабка фізична витривалість, розвиток акцентуйованих характерологічних характеристик, відсутність навичок спілкування, несприятлива соціальна ситуація розвитку.

Постійні кризи, що відбуваються в суспільстві, не можуть не впливати на емоційне життя дітей. Опинившись у складній життєвій ситуації, батьки дитини починають знаходити способи виживання, подолання важких життєвих обставин, позбавлення негативних переживань. Цей невизначений стан передається і дитині, як правило частіше підлітки реагують бурхливо, з афективними агресивними та тривожними нападами [8, 26].

Потрапляючи в ситуацію стресу підліток змінює свою поведінку з метою припинення дії стресогенного фактору або для подолання наслідків стресу, тобто починає формувати копінг-стратегію. Якщо бажаного результату не досягнуто, підлітком застосовуються інші моделі поведінки,

згодом найбільш ефективна поведінкова модель закріплюється і набуває первинного значення в структурі долаючої поведінки.

Емоційна сфера дитини підліткового віку дуже пластична, вона визначається етичними та моральними цінностями сім'ї, життєвим досвідом, засвоєними раніше соціальними нормами та правилами у процесі чуттєво-суб'єктивної діяльності. Розвиток емоцій відбувається у напрямку реактивності, до безпечних стереотипів, до вибіркового ставлення до зовнішніх подразників, при у цьому відбувається виділення свого «Я», розмежування поведінки людей, соціалізація дитини. Сприятливий соціальний розвиток підлітка передбачає формування вміння вибудовувати гнучкі стосунки з дорослими та однолітками, та знаходити баланс між залежністю від батьків та самостійністю, адекватно реагувати на різні ситуації (без яскравих афективних спалахів), здатності підлітка оцінювати накопичений соціальний досвід та адекватно його використовувати. Все перераховане вище гарантує успішну адаптацію до нової соціальної ситуації розвитку і входження в доросле життя [38].

Емоційна та поведінкова сфери психіки, тісно взаємопов'язані, тому порушення у цих сферах призводять до порушення взаємодії з оточуючим світом, відхилень в особистісному розвитку, появи агресії, страхів та тривоги. Емоційні розлади поділяють на труднощі внутрішнього (психогенного) характеру та емоційну депривацію. Особливістю кожного з цих станів є стрес, що виникає при конфлікті, він впливає на сприйняття дитини та її самооцінку. Виникає почуття тривоги (реальної чи вигаданої), необгрунтовані страхи [21].

Психоемоційний стрес – стан надмірно сильної реакції організму людини на несприятливі події життя. Стрес виникає у моменти сильних емоційних навантажень. Постійно потрапляючи у ситуації емоційного дискомфорту, дитина звикає до неуспішності та негативної оцінки своїх результатів. Найчастіше йдеться про «уявну» неуспіх, скоріше

невідповідність очікуванням батьків. Стресовий вплив залежить від ступеня самого стресу та реакції індивіда.

Однією з форм стресу є фрустрація – психічний стан, у якому немає можливості задовольнити свої потреби, це перешкоди шляху до досягнення мети, переживання невдачі. Важливим тут є дослідження ставлення дитини до значимих для нього ситуацій [55]. Діти та підлітки легко навчаються прийомам саморегуляції поведінки, згодом у них формується емоційна компетентність.

Негативні емоційні реакції можуть посилюватися через звичку дитини брати він почуття провини через неполадки у ній. Це пов'язано насамперед із проявом «Едипового» комплексу, коли дитина несвідомо хоче зайняти місце одного з батьків. У такому сенситивному віці як підлітковий, нестабільна сімейна ситуація викликає у дітей почуття тривоги та страху перед майбутнім у подальшому житті [67]. Виявляється психологічний захист, підліток сягає світ фантазування, увагу і контроль поведінки слабшають, можуть початися проблеми з успішністю в школі. Особливо гостро проявляється така ситуація, якщо в сім'ї є лише один із батьків – у дітей можуть виявлятися певні реакції протесту, впертість, непокоря наказам дорослого. У ранньому віці ці особливості розглядаються як варіант норми, але ближче до пубертатного віку призводять до ряду ускладнень, оскільки відповідають формуванню опозиційного розладу. Ці діти виявляють низький інтерес до пізнавальної активності, звинувачують інших у своїх помилках, забувають виконувати домашнє завдання. По мірі дорослішання відбувається формування дитини як члена суспільства, при цьому засвоюються суспільно вироблені способи дій із предметами. Для тих, хто не має відношення до освітнього процесу, здається, що дитина просто засвоює нові методи взаємодії у суспільстві, і за цією ознакою визначається актуальний рівень її розвитку. У передпідлітковому та підлітковому віці цей розлад може переходити у більш глибокі форми

проблемної поведінки. Батьки оцінюють своїх дітей як примхливих, упертих, тих, що пристають до інших, задирають однолітків, неслухняні, прагнуть уникнути відповідальності. Надалі ці риси виходять за рамки поведінки дитини в сім'ї та виявляються у школі та іншому соціальному оточенні [14].

Зазвичай поведінкові розлади проявляються у формах явної деструктивної поведінки (хуліганство, з'ясування стосунків з однолітками, бійки, нападки); у вигляді прихованої деструктивної поведінки (обман, злодійство, підпал); та у вигляді неруйнівної поведінки (прогули уроків, нецензурна лексика, токсикоманія).

Поведінкові розлади в підлітковому віці небезпечні тим, що при несприятливому соціальному середовищі вони можуть переходити в акцентуації характеру і психопатії. Визначають три основні критерії, що відрізняють розлад особистості інших видів розладів: одночасність прояву, відносна стійкість патологічних характеристик характеру, соціальна дезадаптація [24, 32]. Походження психопатологій особистості досі мало вивчене. Багато вчених схиляються до думки, що причини поєднують вроджений біологічний характер схильності до особистісного розладу та негативний вплив соціального оточення на різних етапах онтогенезу. Опираючись на дані Американської національної асоціації психічного здоров'я, бачимо, що у кожної десятої дитини спостерігаються складні психологічні розлади, які включають порушення емоцій і поведінкової сфери особистості. До основних емоційних та поведінкових розладів американські психологи відносять наявність страхів, занепокоєння у поведінці, тривожності, агресію, проблеми у відносинах з однолітками та дорослими.

Тривога – це особливий стан людини, що викликає схильність відчувати занепокоєння у різних життєвих ситуаціях, це стан невизначеної небезпеки. Основна відмінність тривоги від страху полягає в тому, що

страх має на увазі реальну небезпеку, а тривога – уявну [37]. У школярів, особливо у початкових класах розвивається тривожність щодо неможливості впоратися з уроками, проблемами у навчанні [3]. Діти в початковій школі більше побоюються негативних оцінок вчителя та батьків, ніж отримати погану оцінку. Тривожність і страхи займають важливе місце у розвитку дитині. Страх допомагає дитині краще та швидше адаптуватися до нових умов у школі, приймати правильні рішення [5]. Причинами несприятливого розвитку емоційно-поведінкової сфери дитини також можуть бути порушений емоційний контакт між членами сім'ї, неповна сім'я, помилкові моделі сімейного виховання.

Окремо автори виділяють також стан підвищеної нервової збудливості чи гіперактивності, як симптом розладу формування поведінкової та емоційно-вольової сфер.

Гіперактивність – це цілий комплекс загальної рухової тривоги, занепокоєння, імпульсивних дій, частоті емоційної лабільності та неможливості тривалого зосередження на чомусь. Такі діти ніколи не доводять розпочату справу до кінця, настрій часто мінливий, у них маса енергії, при незадоволенні потреб гіперактивні діти можуть виявляти агресію. Дитина не приймає зауважень, сама вимагає послуху від оточуючих її людей, поводить надто розкуто і неспокійно, зухвало. При пасивно-агресивній поведінці, дитина демонструє впертість, ухиляється від обов'язків, часто ліняється, при захисній агресії дитина адекватно оцінює вплив зовнішніх подразників і дає можливу відповідь, такий тип агресії вважається найбільш прийнятним [41].

У підлітковому віці відбувається формування самосвідомості. У дитини активно йде розвиток мотиваційної сфери, емоційної, формуються особистісні механізми. Центральними новоутвореннями цього віку вважатимуться підпорядкування мотивів і самосвідомості [24].

Педагогам та психологам особливу увагу варто приділяти виникненню та розвитку надмірних емоцій у підлітковому віці, адже це впливає на подальший розвиток усієї особистості. Важливо вчасно проводити діагностичні заходи щодо виявлення та запобігання, профілактики тривожних розладів особистості [23].

Агресія, як і всі почуття людини, має власну полярність. На одному полюсі – агресивна поведінка, на іншому – тривога та страх. Афективні розлади відносять до найпоширеніших порушень у дітей віком і підлітків. Демонстративна агресія – це поведінка, що викликає, коли дитина хоче зосередити всю увагу оточуючих на своїй особистості. При цьому використовується вербальна агресія (висловлювання про однолітків або дорослих, крики, істерики). Також агресивні реакції можуть спостерігатися, якщо дитина зазнає складнощів у декодуванні аудіо- та візуальної інформації, або спостерігаються проблеми зі слухом. Агресія може бути інструментом привернення уваги друзів (пряма чи непряма агресія, іноді носить несвідомий, несвідомий характер, і проявляється у загрозах, залякуваннях та інших.

Агресія та жорстокість може виявлятися в байдужості до страждань інших людей і прагненні до їх заподіяння, або усвідомленні дії, спрямовані страждання інших людям для досягнення певної зовнішньої мети або самозадоволення.

Жорстокість і агресивність, як властивості особистості, формуються переважно в дитячому і підлітковому віці, в процесі ранньої соціалізації. Усвідомлення причин агресивної поведінки і дослідження факторів, що сприяють розвитку такої поведінки, є передумовою для корекції агресії.

Агресію потрібно вивчати не тільки як поведінкову модель, але і як психічний стан, виділяючи в її структурі відповідно до традиційної номенклатури пізнавальний, емоційний і вольовий компоненти.

Якщо агресивні дії періодично повторюються, то це є ознакою агресивної поведінки, а при проявах агресивності як ситуативної реакції варто говорити про агресивні дії.

В психологічних дослідженнях піднімається питання щодо поділу агресивності на мотиваційну агресію (самоцінність), і інструментальну (засіб). Перша здійснюється для досягнення певного результату, який не є агресивним актом, друга виступає як здійснення агресії як спланованого акту, мета якого – нанести шкоду або збитку певному об'єкту. Ворожа агресія зумовлена цілеспрямовано-усвідомленим наміром нанесення шкоди іншому. Інструментальна агресія – це така поведінка, при якій мета дії суб'єкта нейтральна, і є одним із засобів її досягнення.

Ще одна проблема в вивченні психології агресії – це проблема норми. Поняття агресії носить суб'єктивно оціночний характер і розглядається з позиції визнаної норми агресії. Норми і частота агресивних форм поведінки задаються культурою. Їх відмінності зафіксовані в цілому ряді міжкультурних відмінностей, тому особливо цікавим виявляється той факт, що у дітей, вихованих різних культурах, тип і частота агресії збігаються майже повністю до того як у них закріпляться суспільні норми поведінки.

Агресія є невід'ємною динамічною характеристикою активності людини. Аналіз різних наукових підходів переконує розуміти агресію як в емоційно забарвлену вищу ступінь активності особистості по відношенню до навколишнього середовища, яка слабо обмежена соціальними нормами, та приймає форми прямого або непрямого насильства в поведінкових взаєминах особистості і середовища. Деструктивна агресія – це агресія, що супроводжується особистісною ворожістю, а конструктивна агресія – це засіб досягнення певних цілей, який позбавлений особистісної ворожості.

В соціальному середовищі особистість повинна неминуче мати певний ступінь агресивності, причому у «нормі» вона може сприйматися

соціально прийнятною та навіть необхідною, в інших випадках це призводить до залежності, конформності і пасивності поведінки.

1.2 Особливості формування та проявів психологічних захистів та копінг-стратегій у дітей підліткового віку.

Під час кризових періодів поведінка та реакції людини змінюються дуже швидко. Межі, що визначають початок та кінець кризи, досить нечіткі, а найбільш різке загострення спостерігається у середині кризи. Ерік Еріксон один із перших вказував на залежність розвитку дитини від соціально оточення, але у підлітковому віці період його стабільності закінчується. Сума дитячих ідентифікацій трансформується на щось більше – еґо-ідентичність. Еґо-ідентичність - це накопичений досвід, що дозволяє інтегрувати всі ідентифікації з лібідо, здібностями, можливостями соціальними ролями.

В підлітковому віці зміна ролі, особливостей самоідентифікації, сумніви в ідентичності можуть породжувати делінквентні чи психотичні епізоди, психологічна рівновага порушується, виникають внутрішньоособистісні конфлікти. У цьому віці цілісна захисна система перенапружена, що може призводити до нервових зривів, напружених стосунків з батьками та вчителями. Підлітковий вік можна охарактеризувати як вік великих протиріч та внутрішньої неузгодженості. Тільки у підлітків спостерігаються акцентуації з такими рисами, які не зустрічаються в іншому віковому періоді, причому в окремих рисах характеру спостерігається безліч протиріч, які до завершення школи зазвичай згладжуються. Відхилення в поведінці, труднощі адаптації можуть бути особливостями проявів акцентуацій характеру – однією з найважливіших особливостей цього вікового періоду. Акцентуації є сприятливим чинником у розвитку невротичних реакцій, невротичних розладів і патохарактерологічних особливостей. За рахунок

внутрішньоособистісних перетворень у підлітків формуються та закріплюються певні механізми психологічного захисту [24].

Які саме психологічні захисти переважатимуть у особистості підлітка, залежить від типу стресу, характеру, статі, віку, ступеня травмування особистості. Психологічне напруження і відчуття дискомфорту запускають самозахисні механізми, які адаптують підлітка до ситуації, що склалася і покращують самопочуття. Відповідно до теорії психоаналізу, рушійною силою поведінки особистості є її соціальне оточення. Відповідно до теорії Фромма людина має подвійну природу, тобто, одночасно прагне бути незалежною і може бути самотньою це є непорушною основою міжособистісних відносин. Одним із діагностичних критеріїв порушення соціальної адаптації виступають міжособистісні стосунки, оскільки вони об'єднують емоційний та поведінкові компоненти.

Під впливом відображення свідомістю людини навколишньої дійсності формується система взаємин, яка становить ядро особистості.. Негативний нервово-психічний стан людини найчастіше виявляється пов'язаним із соціальними явищами, тобто емоційний стрес є невід'ємною частиною соціальної адаптації особистості. Тіло і Его повинні навчитися справлятися з нуклеарними конфліктами (конфлікт між базовим відчуттям довіри і недовіри між ініціативою і почуттям провини). Адже захисна поведінка у підлітків характеризується недостатньою усвідомленістю та пасивністю, проте емоційно за силою близька до афекту. Щоб навчитися долати складні кризові ситуації, необхідно враховувати три умови: усвідомлювати можливі труднощі, мати засоби ефективного управління цими труднощами і вчасно їх використовувати. Психологічний захист та копінг-поведінка – найважливіші адаптаційні форми реагування особистості на стрес [36].

Копінг-поведінка часто більшістю авторів: розглядається як буфер між стресом і його наслідком. Зокрема Р. Лазарус називає зусилля з

подолання стресу – посередником між ним і його наслідками, а такі стійкі характеристики як особливості особистості модерують дію стресу, тоді як копінг грає роль посередника в цій взаємодії [2].

Долаюча поведінка може бути вдалою і невдалою, проте важливим є сам факт спроби індивіда впоратися з ситуацією, при цьому ефективність цієї спроби та її наслідки оцінюються окремо.

Основними факторами, які впливають на закріплення та зміст долаючої поведінки є:

1. особистісний (диспозиційний) – особливості особистості, що сприяють або можуть перешкоджати успішному подоланню стресової ситуації;
2. ситуаційний (динамічний) – властивості ситуації, які впливають на долаючу поведінку безпосередньо чи опосередковано;
3. соціокультурний (екологічний) – культурні особливості та реалії, в якій діє суб'єкт, та критерії оцінки долаючої поведінки, що ґрунтуються на культурних цінностях;
4. регулятивний – процеси саморегуляції та регуляції, задіяні в процесі подолання стресової ситуації, долаюча поведінка включається в структуру саморегуляції людини.

Копінг поведінка таким чином, розглядається як складний багаторівневий процес, що об'єднує вимоги ситуації, культури, залежить від особливостей особистості і використовує процеси внутрішньої і зовнішньої регуляції суб'єкта [2].

Для глибшого розуміння суті долаючої поведінки та сучасного стану її досліджень розглянемо основні теоретичні підходи до розуміння особливостей процесів подолання людиною важких ситуацій.

В дослідженні копінг-стратегій можна виділити наступні сучасні основні напрямки:

1. дослідження психологічних захистів в руслі Его-психології і розуміння копінгу як властивості особистості;
2. вивчення подолання як функції ситуації, різні ситуації (стресори) змушують індивіда долати їх певним чином;
3. когнітивні підходи, в яких копінг розглядається як процес безперервної взаємодії людини, її дій, ситуації та їх оцінок;
4. долаюча поведінка в контексті процесів регуляції і саморегуляції;
5. подолання в контексті психології суб'єкта, коли робиться спроба інтегрувати знання про особливості психологічного захисту, поведінку подолання, саморегуляцію особи і побудувати модель долаючої поведінки як багаторівневої структури [4].

Копінг поведінка в сучасній психології розглядається як явище, що забезпечується на трьох рівнях:

1. Копінг як адаптивний процес – є частиною загальної адаптивної активності людини, відповідно і її результати не обмежуються тільки проблемною ситуацією, але також спричиняють вплив на рівень здоров'я і функціонування як окремої особи так і цілих груп. Результати копінг-поведінки, таким чином, оцінюють з позицій адаптації.
2. Копінг як епізодичний процес. Будь-який акт долаючої поведінки можна уявити як замкнуте, обмежене у часі явище, що об'єднує в себе умови навколишнього середовища, їх оцінку індивідом, аналіз доступних ресурсів для подолання, його наслідки і зворотний зв'язок. Надалі, сам цей акт стає основою для формування нових ресурсів долаючої поведінки.
3. Копінг як інтерактивний процес. Поведінка подолання може розглядатися як безпосередня реципрокна взаємодія індивіда і навколишнього середовища, що відбувається «тут і зараз». При цьому у людини є вибір варіантів поведінки, тобто існує певна гнучкість та

можливість управління процесом такої взаємодії. В цьому сенсі копінг можна зрозуміти як своєрідний організаційний конструкт, що інтегрує поведінку, емоції, увагу, когнітивні процеси і мотивацію в стані стресу [36].

При дослідженні проявів долаючої поведінки на всіх трьох рівнях науковці пропонують використовувати визначення копінгу як «регуляцію в стресових умовах». Згідно з цим копінг – це свідомі і вольові зусилля по регуляції когнітивних процесів, поведінки, емоцій, фізіологічних реакцій і оточення при розгортанні відповіді на стресові події або обставини. Поведінка подолання стосується багатьох підсистем, оскільки стресори викликають зміну емоційного стану (емоційна регуляція), спричиняють зміну особистої цілі (регуляція поведінки і цілей) та порушують селективність і гнучкість уваги (регуляція процесів уваги).

Сучасні наукові дослідження вказують на наявність трьох основних онтогенетичних етапів в розвитку долаючої поведінки:

1. Перший відбувається в період між 18 і 24 місяцями – тоді, коли діти навчаються регулювати свою власну поведінку. До цього, в попередній період розвитку їх реакції носять хаотичний характер, копінг здійснюється батьками, або регулюється особами, що піклуються про дитину.

2. Другий етап у розвитку долаючої поведінки відбувається, в період 5 – 7 років, і насамперед пов'язаний з змінами в процесах пам'яті, сприйняття, емоцій, і саморозуміння та самоідентифікації, соціальних відносин. В цьому періоді відбувається зростаюча інтеграція між регуляторними субсистемами, що виникає внаслідок генерації намірів і вибору альтернативних стратегій дії.

3. Третій етап розвитку копінг поведінки відбувається у віці 10 – 12 років та зумовлений психофізіологічними змінами та змінами способів осмислення себе, взаємовідносин із зовнішнім світом і іншими людьми. У

цьому віці стає більш значущою роль соціальної підтримки з боку інших, розширюються області потенційного отримання такої підтримки.

Подальші зміни копінг-стратегій не є настільки революційними, проте науковці виділяють точку в 14-16 років, коли посилюється роль автономії і самоідентифікації, та 20-22 роки – коли виникають зміни соціальних відносин, значними життєвими подіями. З наближенням підліткового віку у дітей спостерігаються зміни в емоційно-вольовій сфері, можливий прояв девіантної поведінки, підвищується ризик афектів. Це призводить до урізноманітнення у юнаків здатності управляти стресовими реакціями, враховувати довготривалі наслідки своїх дій, структурувати своє оточення та розглядати наступні цілі, маючи справу з локальними стресами.

1.3. Особливості міжособистісного спілкування в підлітковому віці.

Міжособистісні стосунки виникають між членами колективу на ґрунті їхнього спілкування та взаємодії у під час реалізації завдань, на виконання яких спрямовуються їхні зусилля. Цілі та мотиви діяльності, організація поведінки співрозмовників визначають характер стосунків, що складаються. Міжособистісні стосунки мають складну структуру, у якій діють не лише об'єктивні чинники (такі як характер цілей, умови їх досягнення, стиль керівництва, стосунки, що склалися між членами групи), а й суб'єктивні (рівень свідомості та самосвідомості учасників групи, рівень їхніх домагань, здібності, індивідуально-психологічні особливості людей та ін.).

Міжособистісна взаємодія формується в реальних умовах життя та діяльності людей, у процесі їх комунікації. На те, як розвиваються стосунки, істотно впливають різні об'єктивні чинники, що визначають успішність таких контактів або, навпаки, ускладнюють їх формування. Важливий вплив на ефективність такої взаємодії мають психологічні

чинники: їх ставлення один до одного, психологічна готовність до співпраці, індивідуально-психологічні особливості людей, тощо.

Відсутність комфортної сумісності у групі людей, включених у виконання особистісно значущої чи суспільної діяльності, за певних умов може спричинити розвиток конфлікту.

Суперечності в міжособистісних взаєминах не обов'язково викликають формування конфлікту: окремі з них розв'язуються шляхом домовленості, досягнення консенсусу. В сформованих групах і колективах, члени яких мають тривалий досвід спільного співіснування, суперечності виникають рідше, ніж у новоутворених. Це пов'язане з тим, що завдяки взаємній адаптації досягається певний рівень сумісності членів, коли небезпека появи конфлікту зводиться до мінімуму [30].

У всіх наукових працях із проблем психології підліткового віку автори визнають ту роль, яку відіграє спілкування з однолітками та дорослими у формуванні соціальної ситуації розвитку підлітка.

Варто мати на увазі, що підліткам важливо не просто бути разом з однолітками – вони прагнуть зайняти таке становище, яке б відповідало їхнім бажанням. Це і бажання бути лідером, користуватись авторитетом у якійсь справі, знайти близького друга, тощо. Взаємини з однолітками дедалі більше виходять за межі шкільного життя і навчання, охоплюючи нові інтереси, стосунки, види діяльності, виділяючись в самостійну і надзвичайно важливу для підлітка сферу життя. З одного боку це пояснює підвищений конформізм підлітків, а з іншого їх недисциплінованість і навіть правопорушення через відсутність поведінкової моделі досягнення бажаного становища у таких компаніях.

Свої переживання з цього приводу підлітки вважають найбільш суттєвими, тоді як вчителі думають, що для дітей підліткового віку найважливішими є стосунки з ними, в свою чергу батьки приписують таке ж значення взаєминам у сім'ї.

Проте спілкування з однолітками у цьому віці набуває такої цінності, що відтісняє на другий план і навчання, і стосунки з рідними. Однією з важливих причин зниження успішності та різних афективних переживань є невдоволення підлітків стосунками з однолітками, що як правило не усвідомлюється ні дорослими, ні самими підлітками [25].

Серед мотивів навчання спілкування з однолітками посідає також одне з головних місць. Отож, наведені відповіді наочно доводять, що для дітей підліткового віку процес навчання привертає увагу можливостями спілкування з однолітками, а не своїм змістом,

Впродовж підліткового віку суттєво змінюються критерії оцінки однолітків, мотиви спілкування з товаришам та переживання зумовлені ними.. В V класі домінує бажання просто бути серед однолітків, щось разом робити, в VI-VII класах основним стає прагнення набути певного статусу в колективі, а вже у VIII-IX класах це потреба підлітка в автономії та визнанні власної цінності серед однолітків. В молодших класах дитина виконує вимоги дорослих (успішність, поведінка, громадська активність, тощо), для дітей підліткового віку на перший план виходять особисті якості товаришкості, сміливість, вміння керувати собою, знання, тощо.

Підлітковий кодекс товаришкості за своїм характером інтернаціональний, а порушення його норм завжди завважується й засуджується однолітками. У так званих «ізольованих» підлітків є характерна особливість: у них відсутні якості «хорошого товариша», на думку однолітків що не може бути виправдано нічим іншим.

У підлітковому віці інтенсивно починають формуватися групи. Спочатку вони складаються з представників однієї статі, пізніше виникає тенденція до об'єднання подібних угруповань у більші компанії. За соціальними та демографічними характеристиками з часом такі групи стають змішаними.

Важливу роль у розвитку особистості підлітка відіграють стосунки з товаришами та близьким другом. До дружніх стосунків висуваються особливі вимоги: рівність, чуйність, взаємна відвертість та розуміння, здатність співпереживати, вміння зберігати таємниці, тощо. Підлітки дорожать дружбою, будучи водночас вимогливими та схильними до образ і украй ревнивими.

Підлітковий вік – період становлення нових взаємин із дорослими. Діти підліткового віку вже, як правило, не погоджуються на нерівноправні стосунки, характерні для дитинства, оскільки вони співвідносяться з їх уявленням про власну дорослість та самостійність. Підлітки вимагають поваги до власної особистості та гідності, довіри та самостійності, таким чином істотно розширюють свої власні права та обмежують права дорослого [12].

Нові форми взаємин поступово витісняють старі, проте тривалий час вони співіснують, та зумовлюють конфлікти, непорозуміння та труднощі у спілкуванні дорослого з підлітком.

Конфліктність при переході до такого нового типу взаємин виявляється тоді, коли зміни в розвитку особистості випереджують необхідні корективи стосунків з дорослими та тоді, коли ініціатором змін виступає підліток, а дорослі цьому протидіють.

Характер спілкування з дорослими істотно впливає на самооцінку підлітків. Варто зазначити, що у 8,3% підлітків, які довірливо спілкуються з батьками спостерігається неадекватно занижена самооцінка, за умов переважання регламентованого спілкування неадекватна самооцінка виявлялася у 87,9% випадків [6].

У підлітковому віці складаються дві різні за своїм значенням системи взаємин: одна – з дорослими, інша – з однолітками. Ці дві системи взаємин нерідко входять у протиріччя одна із одним і за регулюючим їх нормами, і

за змістом Обидві вони, виконуючи одну загальну соціалізуючу роль продовжують формуватися в середніх класах школи.

Залучення підлітка в орбіту вже недитячих інтересів змушує його до ініціативної перебудови взаємовідносин з оточуючими людьми. Підліток сам починає пред'являти завищені вимоги до себе і до близьких дорослих, протестує проти поводження з ним як з маленьким та чинить опір, вимагає розширення своїх прав та зменшення його обов'язків. Як наслідок на нерозуміння з боку дорослого у дітей підліткового віку нерідко виникають непокори, неслухняності, різного виду протести, які у вкрай вираженій формі проявляються у агресивних реакціях, відкритій непокорі, негативізмі. У разі, якщо дорослий усвідомлює причину протесту, то він бере на себе ініціативу у побудові конструктивних взаємин, і тому ця перебудова здійснюється безконфліктно. В інших випадках виникає серйозний зовнішній і внутрішній конфлікт, загострюється криза підліткового віку, в таку дазадаптивну взаємодію виявляються втягнутими і підлітки, і дорослі. Конфлікти виникають, зокрема, і через розбіжність їхніх думок про права та обов'язки дорослих і дітей, дітей і батьків. Важливою умовою попередження та подолання конфлікту, що виник, є перехід дорослого на новий стиль спілкування з підлітком, перебудова ставлення до нього, як до несвідомої дитини, на ставлення до підлітка, як до рівного, до дорослого. Це означає максимальну передачу підлітку відповідальності за вчинки, наслідки поведінки і надання йому свободи дій.

Проте збереження у психології та поведінці підлітків багатьох суто дитячих рис, таких як відсутність у них здатності діяти відповідально і самостійно, недостатньо серйозне ставлення до своїх обов'язків можуть нерідко перешкоджати швидкій зміні стосунків підлітка та дорослого. Зволікання з боку близького дорослого у зміні ставлення до підлітка в потрібному напрямку, практично завжди викликає опір з боку підлітка.

Такий опір, при несприятливих умовах, може перерости в міжособистісний конфлікт, існування якого нерідко призводить до затримки в особистісному розвитку підлітка. В таких випадках у нього зміцнюється переконання в тому, що дорослі взагалі не в змозі його зрозуміти, з'являється апатія та відчуження. Наслідком цього є втрата можливості здійснювати вплив, особливо в ті моменти життя, коли підліток найбільше потребує розуміння і підтримки з боку дорослих.

Подоланню міжособистісного конфлікту підлітка і дорослого зазвичай сприяє відновлення чи встановлення між ними довірливих, дружніх взаємин, взаємної поваги. Формуванню таких відносин допомагає звертання про підтримку до підлітка з будь-якими серйозними проханнями у різних справах.

Стосунки з однолітками, як правило, будуються як партнерські і керуються нормами рівноправності, а відносини з батьками і вчителями залишаються нерівноправними. Враховуючи те, що спілкування з друзями починає приносити підлітку більше користі для задоволення його актуальних інтересів і потреб, він відмежовується і від школи, і від батьків, починає більше часу проводити з однолітками.

У підлітковому віці відокремлені групи однолітків стають більш стійкими, відносини в них починають підпорядковуватися більш суворим правилам. Подібність інтересів і проблем, які хвилюють підлітків та можливість їх обговорювати відкрито, не побоюючись бути осміяними і рівноправні відносини з товаришами забезпечують більш привабливу атмосферу в таких групах, ніж спільнота дорослих людей. Разом з безпосереднім інтересом один до одного, що характерний для спілкування у молодших школярів, у дітей підліткового віку з'являються два нових види відносини, майже не представлені в ранні періоди їх розвитку: це товариські (початок підліткового віку) та дружні стосунки (кінець підліткового віку). У старшому підлітковому віці сформовано вже три різні

види взаємин, які відрізняються за змістом, ступенем близькості і тими функціям, які вони виконують у житті людини. Зовнішні тимчасові «ділові» контакти служать задоволенню актуальних інтересів і потреб, проте глибоко не зачіпають особистість, а спілкування на рівні товариських відносин сприяє взаємному обміну знаннями та життєвим досвідом, окрім того, встановлені дружні зв'язки дозволяють вирішувати ряд питань емоційно-особистісного характеру [11].

При переході у другу половину підліткового віку спілкування у підлітків перетворюється на самостійний вид діяльності, який займає досить багато часу та виконує важливу роль, причому значимість спілкування з однолітками не менша, ніж всі інші його справи. Для дітей саме підліткового віку характерною рисою, яка проявляється незалежно від ступеня розвиненості спеціальної потреби в спілкуванні – аффіліативної потреби, є прагнення жити груповим життям. Підлітками дуже важко сприймаються і переживаються неблагополучні особисті взаємини з товаришами, це знаходить відображення і у загостренні акцентуацій характеру, і у підвищеній агресивності та конфліктності, розрив особистих відносин з товаришами сприймається, як персональна драма. Щоб завоювати друзів та привернути до себе увагу товаришів, підліток намагається зробити все можливе, тому інколи заради цього він готовий до порушення сформованих соціальних норм і на відкритий конфлікт з дорослими.

На першому місці у відносинах підлітків стоять товариські відносини, атмосфера яких базується на «кодексі товариства», який включає в себе повагу особистої гідності іншої людини, рівність, вірність, чесність, порядність, готовність прийти на допомогу. Особливо в підліткових групах засуджуються: егоїстичність, жадібність, порушення слова, зрада товариша, зазнайство, прагнення командувати, небажання рахуватися з думками товаришів. Така поведінка в групах

однолітків-підлітків не тільки відкидається, але нерідко викликає відповідні реакції по відношенню до порушника кодексу товариства. Йому оголошують бойкот, відмовляють у прийомі в компанію, в спільній участі в яких-небудь цікавих справах.

У групах підлітків зазвичай встановлюються відносини лідерства. Особливо цінною для підлітка, який не перебуває у центрі уваги однолітків, є особиста увага з боку лідера. Не менш цікавими для підлітків стають власні близькі друзі, для яких вони самі можуть виступати в якості партнерів чи лідерів.

Близькість в інтересах і справах є найважливішим чинником дружнього зближення підлітків, що може впливати на поведінку, оскільки іноді симпатія до товариша, бажання дружити з ним, є передумовою виникнення інтересу до справи, якою займається товариш. Дружба активізує спілкування підлітків, вони обговорюють події в житті їх класу, вчинки однолітків і дорослих, особисті взаємини, за розмовами на різні теми у них проходить багато часу та у змісті їх розмов буває чимало різноманітних «таємниць».

Пізніше, до кінця підліткового віку, виникають особливі моральні вимоги до дружніх взаємин зокрема: взаємна відвертість, взаєморозуміння, уміння зберігати таємницю, чуйність та емпатію. До кінця цього періоду підлітків виникає інтерес і до протилежної статі, бажання подобатись, з'являється підвищена увага до своєї зовнішності, одягу, манери поведінки. Спочатку інтерес проявляється незвичайному зовнішньому вираженні: конфлікти, скарги, демонстративні агресивні реакції, пізніше з'являється сором'язливість, скутість і боязкість, що іноді супроводжуються збереженням «дивної» зовнішньої атрибутики у поведінці: наприклад напускна байдужість, презирливе ставлення до однолітка протилежної статі.

В кінці підліткового віку з'являються більш романтичні відносини, підлітки починають писати один одному повідомлення, призначають побачення, разом ходять в кіно, гуляють по вулицях, тощо. На основі таких взаємин у дітей підліткового віку виникає бажання ставати краще, з'являється потреба до самовдосконалення та самовиховання.

З віком, з одного боку, стрімко розширюється коло спілкування, зростає число і питома вага позакласних і позашкільних друзів, а з іншого – відбувається ускладнення та помітна диференціація міжособистісних відносин в самому класному колективі.

Критерії, що визначають статус підлітка в його класному колективі, складні і різноманітні: на першому місці – вплив на однолітків (значення цієї якості з віком постійно збільшується) і, як у молодших підлітків, фізична сила, на другому місці – індивідуальні моральні якості, що безпосередньо проявляються в спілкуванні і громадська та організаційна робота, наступні – працьовитість і навички праці, інтелектуальні якості і успіхи в навчанні, зовнішня привабливість; і на останньому місці стоїть прагнення командувати.

З ускладненням структури колективу і змісту спільної діяльності, груповий статус особи в більшій мірі починає визначатися її діловими і моральними якостями, ставленням до колективу, рівнем соціальної відповідальності і в меншій мірі товариським ставленням. Тому в класах з низькою згуртованістю, товариськість впливає на соціометричний вибір і по «діловим» критеріям, тоді як в групі з високою згуртованістю навіть переваги в сфері особистих взаємин залежать також і від відношення до колективу.

Чим би не визначався статус підлітків у колективі, він має сильний вплив на його поведінку і самосвідомість, оскільки несприятливе становище в є однією з головних причин передчасного дистанціювання учнів від школи, причому такі хлопці досить часто потрапляють під

поганий вплив поза школою. Ізольованість важкого підлітка класному колективі може бути як причиною, так і наслідком того, що він стоїть відсторонено від колективу, нехтує його цілями і нормами поведінки, тощо. На жаль, вчителям властива тенденція суб'єктивно оптимізувати статусну структуру класу і без уміння об'єктивно оцінити статус та ранг учня в системі колективних взаємин, педагогу значно важче знайти індивідуальний підхід до дитини і допомогти йому вийти із важкого становища.

Отже, у дітей підліткового віку активно відбувається формування світогляду, системи цінностей, інтересів, розвивається критичність до себе та інших поруч з нестабільною регуляцією емоційної сфери і підвищеним ризиком афектів, зростає роль когнітивної, емоційної і вольової регуляції захисної поведінки та актуалізується значимість міжособистісної комунікації в становленні особистісних особливостей та подальшому закріпленні бажаних поведінкових паттернів.

РОЗДІЛ II Матеріали та методи дослідження

2.1 Характеристика вибірки.

Метою нашого дослідження було вивчення взаємозв'язку особливостей захисної поведінки і комунікативної взаємодії у підлітків з високим рівнем агресії.

Дослідження було проведено на базі Чернівецької загальноосвітньої школи № 25. У дослідженні взяло участь 42 дітей підліткового віку (14-16 років) (18 хлопців і 26 дівчат). Середній вік дітей у вибірці 14,8 років. Результати дослідження піддавалися якісному та кількісному опрацюванню за допомогою пакетів статистичної обробки даних Statistica for Windows 17,0.

Наше дослідження агресивності було направлено на осіб підліткового віку, оскільки підлітковий вік це важкий і важливий етап у формуванні особистісних властивостей, в тому числі і агресивності. Інтерес до емоційних та поведінкових особливостей підлітків зумовлений усвідомленням важливості і актуальності проблеми наростання агресії в підлітковому середовищі.

2.2 Методи та методики дослідження.

Одна з істотних проблем дослідження агресивності полягає в недостатній розробленості методологічного апарату для її експериментальних досліджень.

Вивчення агресивності підлітків проводилося за допомогою опитувальника Басс-Дарки. Методика Басса-Дарки дозволяє визначити типові для досліджуваних форми агресивної поведінки. Залежно від частоти і тривалості переживання, а також різноманітності ситуацій, в яких людина переживає стан, що характеризується сильною агресивністю і, головне, проявляє агресію в поведінці, можна говорити про більшу чи меншу вираженості агресивності як стійкої особистісної диспозиції.

Методика Басса-Дарки дозволяє визначити типові для досліджуваних форми агресивної поведінки. Опитувальник складається з 75 тверджень на які відповідають «так» або «ні». Зарубіжні дослідники підтверджують високу валідність і надійність даного тесту.

А. Басс, сприйняв ряд положень своїх попередників, розділив поняття агресії і ворожості і визначив останню як: "... реакцію, розвиваючу негативні почуття і негативні оцінки людей і подій". Створюючи свій опитувальник, диференціюючи прояви агресії і ворожості, А. Басс і А. Дарки виділили такі види реакцій:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма агресія – обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.
3. Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).
4. Негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.
5. образа – заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.
6. Підозрілість – в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.
7. Вербальна агресія – вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).
8. Почуття провини – висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що надходить зло, а також відчуються їм докори сумління.

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" або "ні". Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 плюс-мінус 4, а ворожості - 6,5-7 плюс-мінус 3. При цьому

звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Користуючись цією методикою, необхідно пам'ятати, що агресивність, як властивість особистості, і агресія, як акт поведінки, можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу мотиваційно-потребової сфери особистості.

Для оцінки особливостей прояву механізмів психологічного захисту ми використовували методику «Індекс життєвого стилю» (автори Р. Плутчик, Х. Келлерман, Р. Конте). Опитувальник дозволяє вивчити специфічність та рівень активності механізмів психологічного захисту особистості. Автори виділяють вісім базових механізмів психологічного захисту: витіснення, регресія, заміщення, заперечення, проекція, компенсація, гіперкомпенсація, раціоналізація:

- «Заперечення». Такий психологічний захист особистості дозволяє підлітку заперечувати сильні негативні емоції, що призводять до розвитку тривоги. Реальна інформація, яка може призвести до травмування, не сприймається, не визнається особистістю, при цьому виникає конфлікт внутрішніх мотивів, основних установок особистості. Заперечення часто корелює з підвищеною навіюваністю та довірливістю.

- «Витіснення». З допомогою витіснення несприятливі для особистості подразники (бажання, думки, почуття) перетворюються на зону несвідомого. При цьому витіснені події зберігають свої емоційні компоненти і можуть проявлятися в невмотивованій тривозі чи невротичній симптоматиці. Найчастіше витісняються риси, які особистість вважає привабливими собі, але найчастіше саме вони стають причинами міжособистісних конфліктів.

- «Регресія». Тракується як повернення на більш ранні стадії онтогенетичного розвитку – заміна та спрощення складних цілей на

простіші. У більшості досліджень механізм регресії корелює з імпульсивністю та слабкістю емоційно-вольового контролю.

- «Компенсація». Виявляється у заміні дефіцитарного компонента іншим, фантазуванні чи присвоєння собі властивостей. Зв'язується із існуванням комплексу неповноцінності, може також виявлятися в агресивній та девіантній поведінці.

- «Проекція». Процес приписування іншим неусвідомлюваних і неприйнятних особистості думок і почуттів. Цей механізм найчастіше задіяний у міжособистісній комунікації, високий рівень його розвитку знижує можливості розуміння поведінки інших. Підлітки частіше використовують механізм проекції через небажання бачити свої недоліки (реальні чи уявні), на які їм вказують оточуючі.

- «Заміщення». Виявляється у розрядці емоцій, спрямованих інші більш доступні об'єкти. Найчастіше заміщення дозволяє зняти напругу.

- «Раціоналізація» (інтелектуалізація). Виявляється у вигляді раціональних пояснень мотивів власних дій та поведінки інших. При цьому тригерний об'єкт стає не настільки важливим і цінним для особистості. До механізму раціоналізації часто включається сублімація.

- «Гіперкомпенсація». Виявляється в тому, що людина блокує прояв неприйнятних для неї думок, які викликають роздратування, тривожність, агресію таким чином, щоб у неї виникли протилежні прагнення.

Для встановлення механізмів психологічного захисту у підлітків нами застосовувалась методика «Копінг-тест Р. Лазаруса». Дана методика дозволяє визначити провідні механізми психологічних захистів, способів подолання психологічних труднощів. Методика є стандартною для визначення механізмів подолання. Автори визначають долаючу поведінку, як засіб боротьби з труднощами – це соціальна, цілеспрямована поведінка,

вміння пристосуватися до нової ситуації. Завдання копіngu полягає у подоланні труднощів, зменшення їх впливу на життя підлітка, у вмінні протистояти їм, чи уникати складних ситуацій.

Копінг-тест містить такі шкали:

- «Конфронтація» – стратегія поведінки «конфронтація» сприймається авторами як неадаптивний копінг-механізм. Вона полягає у вирішенні проблем у вигляді опосередкованої поведінкової активності. У деяких випадках може бути корисною, наприклад, у ситуаціях, що не потребують швидкого прийняття рішень.

- «Дистанціювання» – з використанням стратегії «дистанціювання» людина схильна знецінювати ситуацію, зменшувати її емоційну значимість. Використовуються прийоми гумору, перемикування уваги, раціоналізації.

- «Самоконтроль» – якщо підліток застосовує стратегію «самоконтроль», то негативізм ситуації долається за допомогою контролювання своїх дій та вчинків, емоційної холодності, стримування емоцій. Таким чином досягається відчуття контролю, самовладання.

- «Пошук соціальної підтримки» – пошук соціальної підтримки це адаптивна копінг-стратегія. У цьому випадку людина намагається отримати допомогу з боку, залучає до вирішення проблеми родичів, друзів, активно розповідає про свою проблему, задіює інформаційну, соціальну, емоційну підтримку.

- «Прийняття відповідальності» – за великої виразності стратегії «прийняття відповідальності» підлітки надмірно самокритичні, схильні до самопокарання. Дитина визнає наявність проблеми та свою роль у ній, поведінка критична, іноді – самозвинувачуюча.

- «Втеча-уникнення» – використовуючи механізм "втеча-уникнення" особистість реагує ухиленням від проблеми, це всіляке заперечення проблем, бурхливе фантазування, відволікання від вирішення

проблеми. Люди, які обирають таку стратегію зазвичай інфантильні, схильні відкладати прийняття важливих рішень, уникають конфліктів.

- «Планування рішення» – це побудова моделі виходу із проблемної ситуації за допомогою аналізу різноманітних варіантів результату ситуації, вироблення рішення з урахуванням об'єктивних факторів, це опора на вже наявний життєвий досвід (свій та інших людей).

- «Позитивна переоцінка» – копінг-стратегія «позитивна переоцінка» дозволяє людині сприймати проблемну ситуацію як можливість особистісного зростання, стимул розвитку своєї особистості. Таким людям характерне філософське мислення, осмислення проблеми та переорієнтування на майбутнє. Можна говорити про високу адаптивність цієї копінг-стратегії.

Отримані бали відносяться до 3-х рівнів:

0-6 – низький рівень напруги копінг-механізмів (це так званий адаптивний варіант копіngu);

7-12 – середній рівень напруги копінг-механізмів (межовий стан копінг-механізмів);

13-18 – високий рівень напруги копінг-механізмів, що вказує на виражену дезадаптацію.

Для дослідження провідного типу міжособистісної комунікативної взаємодії у підлітків було використано методику діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі. Дана методика призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе і ідеального "Я", а також для вивчення взаємин у малих групах. За її допомогою виявляється переважаючий тип відносин до людей в самооцінці та взаємооцінці. При цьому виділяється два фактори: "домінування-підпорядкування" і "дружелюбність-агресивність (ворожість)". Саме ці чинники визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття. Методика може бути використана як для самооцінки, так і для оцінки

поведінки інших людей ("з боку"). В останньому випадку досліджуваний відповідає на запитання як би за іншу людину, ґрунтуючись на своєму позиції по відношенню до нього. Підсумовуючи результати такого тестування різних членів групи можна скласти узагальнений портрет будь-якого її члена, наприклад, лідера. І робити висновки про ставлення до нього інших членів групи.

Опитувальник містить 128 оціночних суджень, з яких в кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих по висхідній інтенсивності. Методика побудована так, що судження, спрямовані на з'ясування будь-якого типу відносин, розташовані не підряд, а особливим чином: вони групуються по 4 і повторюються через рівну кількість визначень. При обробці підраховується кількість відносин кожного типу.

Типи міжособистісних відносин, які досліджуються:

- Авторитарний – низький коефіцієнт за даною шкалою свідчить, що даний тип має диктаторський, владний, деспотичний характер, тип сильної особистості, яка лідирує у всіх видах групової діяльності, всіх наставляє, повчає, у всьому прагне покладатися на свою думку, не вміє приймати поради інших; оточуючі відзначають цю владність, але визнають її. Середній рівень – домінантний, енергійний, компетентний, авторитетний лідер, успішний у справах, любить давати поради, вимагає до себе поваги. Низький коефіцієнт свідчить, що така особа являється упевненою в собі людиною, але не обов'язково лідером, завзятий і наполегливий.

- Егоїстичний – високий коефіцієнт показує, що тип прагне бути над усіма, але одночасно і в стороні від усіх, самозакоханий, розважливий, незалежний, себелюбну, труднощі перекладає на оточуючих, сам відноситься до них кілька відчужено, хвалькуватий, самовдоволенний, зарозумілий; низький коефіцієнт – егоїстичні риси, орієнтація на себе, схильність до суперництва.

- Агресивний – високі значення показника свідчать про жорсткий і ворожий тип комунікації по відношенню до оточуючих, різкий, жорсткий, агресивність може доходити до асоціальної поведінки. Середній рівень говорить про те, що особистість вимоглива, прямолінійна, відверта, строга і різка в оцінці інших, непримиренна, схильна у всьому звинувачувати оточуючих, глузлива, іронічна, дратівлива. Низький показник показує, що такий індивід впертий, завзятий, наполегливий і енергійний.

- Підозрілий – високий показник показує, що людина відчужена по відношенню до ворожого і злісного світу, підозріла, образлива, схильна до сумніву в усьому, злопам'ятна, постійно на всіх скаржиться, всім незадоволена (шизоїдний тип характеру). Середній рівень проявляється критичністю, нетовариськістю, труднощами у міжособистісних контактах через невпевненість в собі, підозрілістю і страхом поганого ставлення, такі особи замкнуті, скептичні, розчаровані в людях, потайні, свій негативізм проявляють у вербальній агресії. Низький показник спостерігається у людини, критичної по відношенню до всіх соціальних явищ і оточуючих людей.

- Підпорядкований – високі бали свідчать про покірність, схильність до самоприниження, поступатися всім і в усьому, прагнення ставити себе на останнє місце, схильність до самозвинувачення та провини, пасивність та прагнення знайти опору в кому-небудь більш сильному. Середній коефіцієнт властивий сором'язливим, лагідним людям, схильним підкорятися сильнішому без урахування ситуації. Низький рівень діагностується у скромних, боязких, поступливих, емоційно стриманих осіб, здатним підкорятися, тим, хто не має власної думки, слухняно і чесно виконує свої обов'язки.

- Залежний – високий показник властивий різко невпевненим у собі особам, що мають нав'язливі страхи, побоювання, тривожаться з

будь-якого приводу, тому залежні від інших, від чужої думки. Середній бал – у слухняних осіб, боязливих, безпорадних, тих, що не вміють проявити опір, щиро вважають, що інші завжди праві. Низький рівень – у конформних, м'яких людей, тих що, очікують допомоги і порад, довірливих, схильних до захоплення оточуючими, ввічливих.

- Дружелюбний – високий показник свідчить, що підліток доброзичливий і люб'язний з усіма, орієнтований на прийняття і соціальне схвалення, прагне задовольнити вимоги всіх, "бути хорошим" для всіх без урахування ситуації, прагне до цілей мікрогруп, має розвинені механізми витіснення і придушення, емоційно лабільний (істероидний тип характеру). Низький показник – у підлітків, схильних до співробітництва, кооперації, гнучкі і компромісні при вирішенні проблем і в конфліктних ситуаціях, тих, що прагнуть бути у згоді з думкою оточуючих, свідомо конформні, дотримуються правил і принципів "хорошого тону" у відносинах з людьми, ініціативні ентузіасти у досягненні цілей групи, прагнуть допомагати, відчувати себе в центрі уваги, заслужити визнання і любов, товариські, проявляють в стосунках теплоту і дружелюбність.

- Альтруїстичний – високий рівень характерний для тих, хто завжди приносить у жертву свої інтереси, прагне допомогти і співчувати всім, нав'язливі у своїй допомозі і занадто активні по відношенню до оточуючих, приймають на себе відповідальність за інших (може бути тільки зовнішня "маска", що приховує особистість протилежного типу). При низькому рівні – відповідальні по відношенню до людей, делікатні, м'які, добрі, емоційне ставлення до людей проявляють у співчутті, симпатії, турботі, ніжності, вміють підбадьорити і заспокоїти оточуючих, безкорисливі і чуйні.

Сума балів кожної орієнтації переводиться в індекс, де домінують вертикальна (домінування-підпорядкування) та горизонтальна

(дружелюбність-ворожість) осі, адаптивність чи екстремальність поведінки особистості підлітка.

При обробці даних використовувалися кількісні і якісні методи аналізу із застосуванням статистичного пакету Statistica for Windows 17,0 статистична достовірність відмінностей оцінювалася за допомогою непараметричного критерію U Манна-Уїтні, кореляційний аналіз здійснювався з використанням коефіцієнту Пірсона.

РОЗДІЛ III АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЗАХИСНОЇ ТА КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ З РІВНЕМ АГРЕСІЇ ПІДЛІТКІВ З ПОКАЗНИКАМИ.

3.1. Дослідження особливостей агресивності підлітків.

Для виявлення агресивності підлітків проводилося дослідження з використанням опитувальника Басса-Дарки, у якому взяли участь всі досліджувані. Результати дослідження рівня прояву агресивності та ворожості підлітків представлені в рисунках 3.1.1 та 3.1.2.

Рис. 3.1.1. Рівень прояву агресивності підлітків.

Були отримані наступні результати: у половини обстежуваних підлітків зафіксовано високий рівень агресивності або ворожості.

За індексом агресивності 52,4% випробовуваних показали високі результати. 42,9% - середні, а 4,7% - низькі.

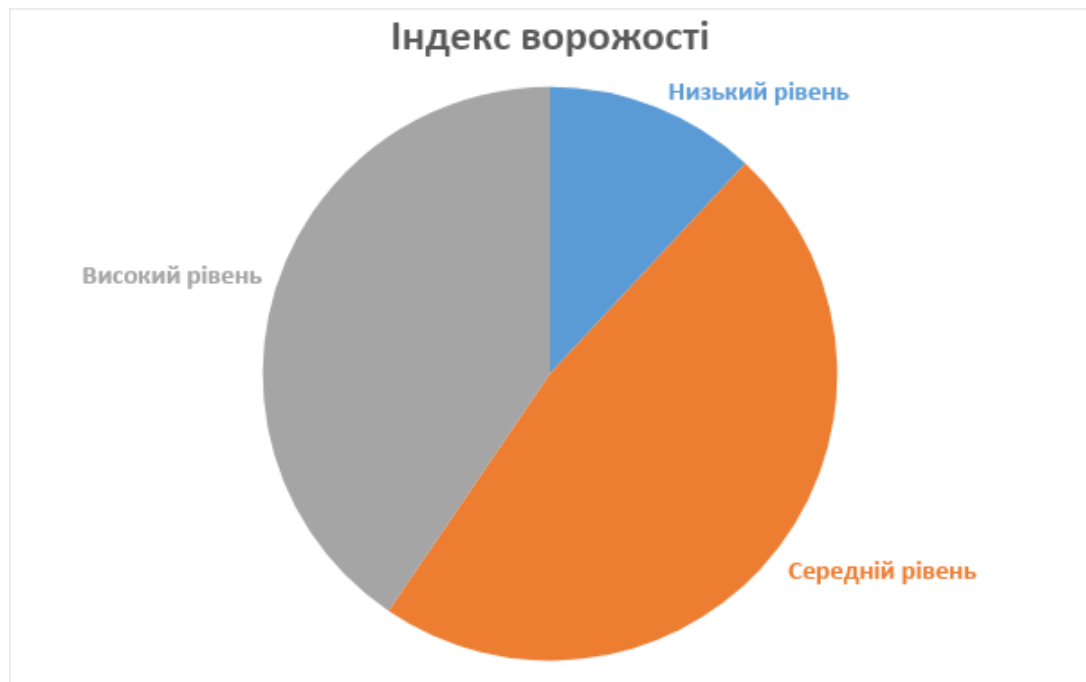

Рис. 3.1.2. Рівень прояву ворожості досліджуваних підлітків.

За індексом ворожості 40,5% підлітків показали високі результати, 47,6% середні показники, 11,9% - низькі.

Звертає на себе увагу невеликий відсоток підлітків, які показали низькі результати за шкалою агресивності (4,7%) та за шкалою ворожості (11,9%). Це підтверджує дослідження сучасних психологів, в яких було встановлено високий рівень агресії в групі цілком благополучних старшокласників.

На основі отриманих даних за методикою Басса-Дарки встановлено усереднені значення показників агресивності та ворожості у досліджуваних.

Таблиця 3.1.1.

Середні показники за методикою Басса-Дарки

Шкали методики	Показники
Фізична агресія	5,7
Непряма агресія	4,3

Роздратування	5
Негативізм	4,1
Образа	3,2
Підозрілість	4,2
Вербальна агресія	7,4
Почуття провини	5
Індекс агресивності	23,5
Індекс ворожості	8,3

Нормою прояву агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 і ворожості 7 ± 3 . Виявлено, що більшість показників різних проявів агресивної поведінки знаходиться в верхніх межах нормативного розподілу у досліджуваних.

На підставі результатів діагностики агресивності та ворожості були сформовані дві групи досліджуваних підлітків:

1 досліджувана група (20 осіб) – до неї було включено підлітків з низькими і середніми показниками рівня агресії за шкалами опитувальника Басса-Дарки.

2 досліджувана група (22 особи) – до цієї групи було включено підлітків з високими показниками за шкалою агресивності Басса-Дарки.

Статистичний аналіз показників методики Баса-Дарки з використанням критерію Мана-Уїтні у представників досліджуваних груп засвідчив, що за шкалою «образа» ($p < 0,01$), показники вищі у представників групи 1, а у групи підлітків з високим рівнем агресивності вищі показники за шкалами «негативізм» ($p < 0,01$), «підозрілість» ($p < 0,01$), «вербальна агресія» ($p < 0,01$), «індекс ворожості» ($p < 0,01$) та індекс агресивності ($p < 0,05$) за рівнем прояву «фізичної агресії», «непрямої агресії», «роздратування» та «почуття провини» достовірних відмінностей встановлено не було.

Представники групи 1 більше схильні до заздрості та образливості за реальні чи вигадані дії, а підлітки групи 2 схильні більше проявляти опозиційну манеру в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів, обережно ставляться до інших людей, частіше виражають негативні почуття опосередковано через вербальну активність.

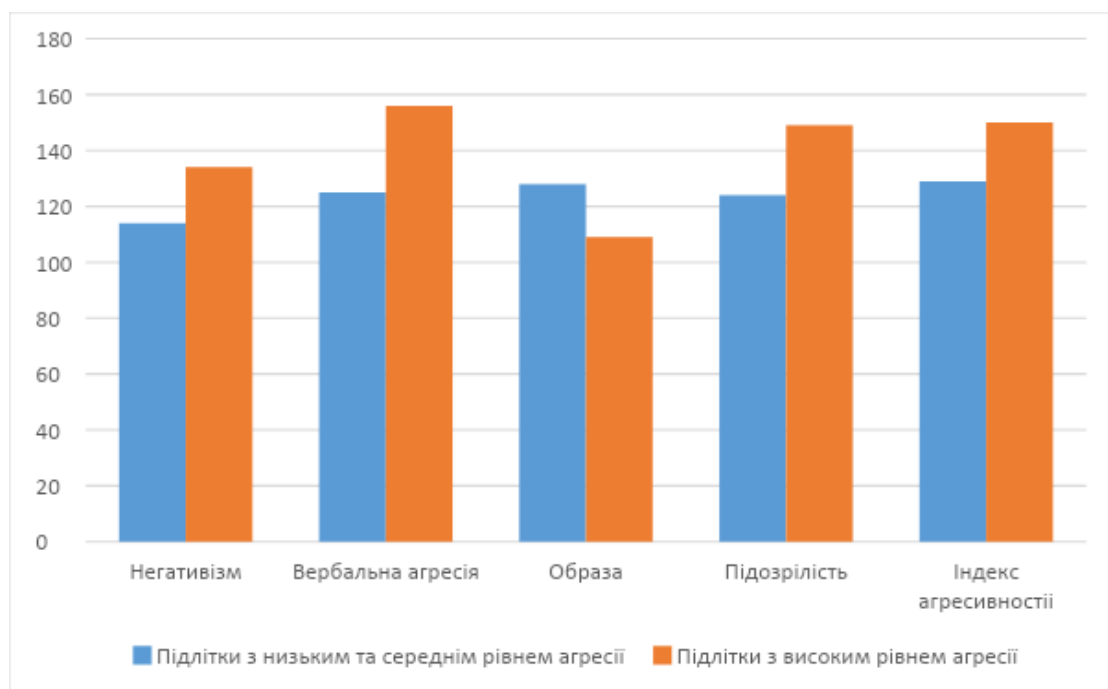

Рис. 3.1.3. Статистично значущі результати за шкалами методики Басса Дарки

Обстеження показало переважання високого та середнього рівня агресивності у обстежуваних підлітків. Підлітки з середнім та низьким рівнем агресивності більше схильні до заздрості та образливості за реальні чи вигадані дії, а підлітки з високим рівнем агресивності схильні більше проявляти опозиційну манеру в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів, обережно ставляться до інших людей, частіше виражають негативні почуття опосередковано через вербальну активність.

3.2. Особливості прояву механізмів психологічного захисту у підлітків з різним рівнем агресивності.

На цьому етапі дослідження було проведено діагностику рівнів прояву різних механізмів психологічного захисту у досліджуваних групах. Результати, отримані за методикою «Індекс життя» представлені у таблицях 3.2.1. та 3.2.2.

Таблиця 3.2.1

Ступінь прояву захисних механізмів підлітків з низьким та середнім рівнем агресивності за опитувальником «Індекс життєвих стилів» у %

Механізм психологічного захисту	Рівень прояву %		
	Високий	Середній	Низький
Витіснення	35	50	15
Заперечення	20	65	15
Регресія	30	50	20
Компенсація	55	25	20
Проекція	60	15	25
Заміщення	65	15	10
Інтелектуалізація	10	70	20
Реактивні утворення	10	50	40

У підлітків з низьким та середнім рівнем агресивності більш виражені такі механізми психологічного захисту як «заміщення» (65%), «проекція» (60%), «компенсація» (55%). Можна говорити про те, що підлітки схильні приписувати іншим людям неприйнятні для них почуття, а також проявляти агресію опосередковано, спрямовуючи негатив на інший більш доступний об'єкт або людину. Найменш виражені психологічні захисту «заперечення» (20 %), «реактивні утворення» (10 %),

"інтелектуалізація" (10 %). Підлітки цієї групи не схильні уникати проблемних ситуацій, проте вирішують їх доступними способами, не вдаючись до афективного компонента.

Результати дослідження психологічних захистів, що застосовуються підлітками з високим рівнем агресивності представлені в таблиці 3.2.2.

Таблиця 3.2.2.

Рівень прояву захисних механізмів підлітків з високим рівнем агресивності за опитувальником «Індекс життєвих стилів» %

Механізм психологічного захисту	Рівень прояву %		
	Високий	Середній	Низький
Витіснення	69,1	18,2	13,6
Заперечення	22,7	31,8	45,5
Регресія	77,3	13,6	9,1
Компенсація	54,6	45,5	9,1
Проекція	22,7	68,2	9,1
Заміщення	31,8	63,6	4,5
Інтелектуалізація	9,1	59,1	36,4
Реактивні утворення	50	36,4	13,6

Встановлено, що більш виражені у підлітків експериментальної групи 2 механізми захисту «витіснення» (69,1%) та «регресія» (77,3%). Високі значення показника «витіснення» свідчать про афективну манеру поведінки, відсутність самокритичності. Це один із найпростіших механізмів захисту. Також більша частина досліджуваних серед механізмів психологічного захисту надає перевагу «компенсація» та «реактивним утворенням» - 54,6% та 50% відповідно. «Компенсація» це складний

когнітивний механізм, який, як правило, використовується усвідомлено, частіше при цьому діти намагаються відповідати очікуванням дорослих, підпорядковуються вказівкам вчителя. Найменш вираженими у підлітків експериментальної групи 2 є механізми «інтелектуалізація» (9,1 %), «заперечення» (22,7 %) та «проекція» (22,7 %). Таким чином підлітки з високим рівнем агресії схильні знімати напругу за допомогою ригідних, несвідомих механізмів психологічного захисту, які спотворюють реальність та відносяться до неконструктивних.

При проведенні порівняльного статистичного аналізу з використанням критерію Мана-Уїтні виявлено, що підлітки з високим рівнем агресії достовірно частіше використовують такі механізми психологічного захисту як «регресія» та «витіснення». Переважання таких механізмів є ознакою неадаптивного психологічного захисту, що здатен посилювати імпульсивність та слабкість емоційно-вольового контролю, все це що може бути дестабілізуючим фактором у розвитку особистості підлітків, додатково посилюючи емоційні реакції відчуження.

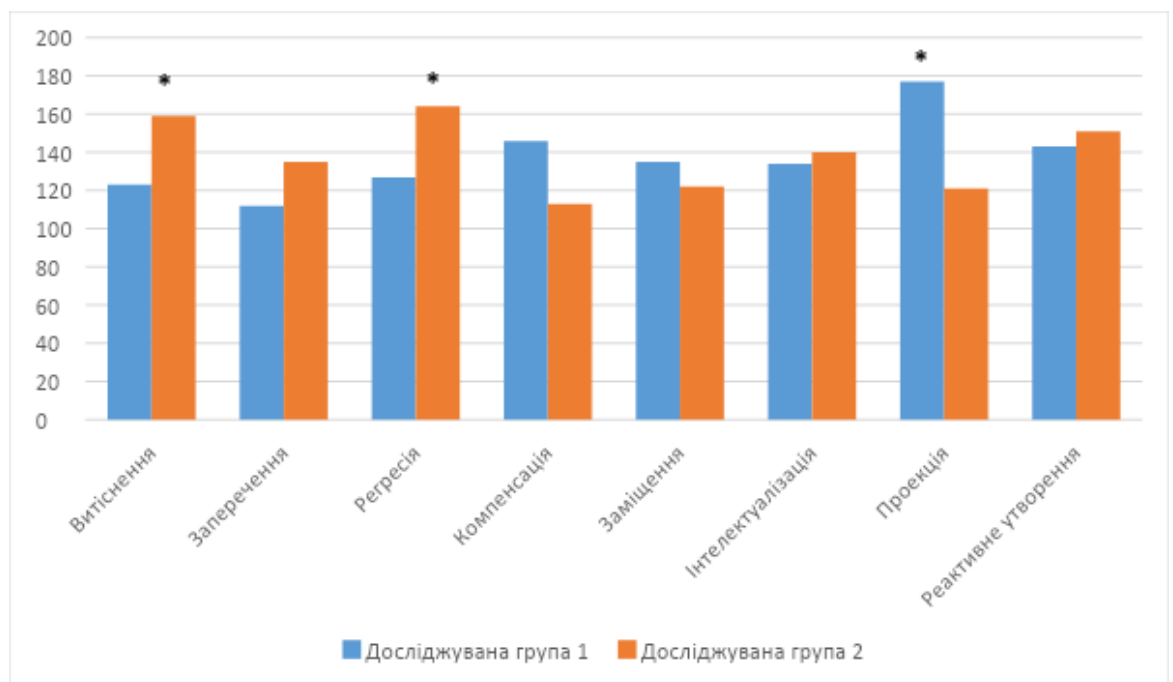

Рисунок 3.2.1. Особливості прояву механізмів психологічного захисту у підлітків з різним рівнем агресії.

Примітка: * - наявність достовірної різниці між показниками, $p < 0,05$

Для учасників експериментальної групи 1 більш характерне застосування механізму «проекція», вони схильні приписувати іншим власні неусвідомлювані та неприйнятні почуття. Цей механізм психологічного захисту характерний саме для підліткового віку через небажання бачити свої недоліки (реальні чи уявні), на які їм вказують оточуючі. Для перевірки взаємозв'язку механізмів психологічного захисту отриманих даних було використано кореляційний аналіз. Взаємозв'язок прояву механізмів психологічного захисту в групі підлітків з високим рівнем агресії показує, що є прямий кореляційний зв'язок між показниками «регресія» з показником «заміщення» ($r = 0,56$ при $p \leq 0,01$). Тобто чим більше особистість схильна створювати різні обґрунтування для того, що вона не може визнавати свої помилки через побоювання втрати самоповаги та поваги однолітків, тим більше неприйнятні думки і почуття, які стають неусвідомлюваними. Такі підлітки прагнуть уникнути тривоги у зв'язку з прийняттям рішень чи комунікацією, застосовуючи найпростіші методи вирішення ситуацій, психологічно переходять на більш ранні стадії онтогенетичного розвитку, прагнуть уникнути відповідальності. Вони виміщують негативні емоції шляхом емоційної розрядки на більш доступних до агресивних проявів об'єктах (інші однолітки, молодші діти). Встановлено прямий кореляційний зв'язок між показниками «проекція» та «інтелектуалізація» ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$) – підлітки прагнуть спроектувати неприйнятні почуття назовні, таким чином відсуваючи їх значущість на другий план. Діти можуть говорити, що це "він злий, агресивний, а не я", часто виправдовуючи свої агресивні вчинки перед оточуючими. Підлітки можуть долати негативні почуття у вигляді пригнічення емоційної сфери, тому на неприємні події вони реагують беземоційно, сухо, із надмірною логікою, наводять докази на свою користь.

Отже, у підлітків з низьким та середнім рівнем агресивності більш виражені такі механізми психологічного захисту як «заміщення» (65%), «проекція» (60%), "компенсація" (55%), найменш виражені психологічні захисту «заперечення» (20 %), «реактивні утворення» (10 %), "інтелектуалізація" (10 %); у підлітків з високим рівнем агресії більш виражені механізми психологічного захисту «витіснення» (69,1%) та «регресія» (77,3%), найменш вираженими є механізми «інтелектуалізація» (9,1 %), «заперечення» (22,7 %) та «проекція» (22,7 %). Підлітки з високим рівнем агресії достовірно частіше використовують такі механізми психологічного захисту як «регресія» та «витіснення», а підлітки з низьким та середнім рівнем агресії достовірно частіше використовують захисний механізм «проекція».

Взаємозв'язок прояву механізмів психологічного захисту в групі підлітків з високим рівнем агресії показує, що є прямий кореляційний зв'язок між показниками «регресія» з показником «заміщення» ($r = 0,56$ при $p \leq 0,01$), між показниками «проекція» та «інтелектуалізація» ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$).

3.3. Особливості прояву копінг-стратегій у підлітків з різним рівнем агресії.

Наступним кроком дослідження була діагностика копінг-стратегій підлітків з різним рівнем агресії.

Аналізуючи результати дослідження особливостей використання копінгу в групі підлітків з низьким та середнім рівнем агресії, встановлено, що 67,8% досліджуваних мають домінуючу стратегію долаючої поведінки «планування вирішення проблем», 49,8% підлітків дотримуються стратегії «прийняття відповідальності», у 25% – стратегія «конфронтаційний копінг». У таблиці 3.3.1. представлені усереднені дані, отримані за методикою дослідження захисних стратегій поведінки Р. Лазаруса:

Таблиця 3.3.1.

Особливості використання копінг-стратегій підлітками з низьким та середнім рівнем агресії (%).

Копінг	Рівень використання копінг-механізмів		
	високий	середній	низький
Конфронтація	25	44,9	57,9
Дистанціювання	12,1	9,9	65,1
Самоконтроль	9,9	65,1	11,9
Пошук соціальної підтримки	11,3	50,7	14,9
Прийняття відповідальності	49,8	34,9	21,1
Втеча-уникнення	12,1	30,1	63,7
Планування вирішення проблеми	67,6	68,0	11,4
Позитивна переоцінка	18,3	67,8	22,8

Отримані результати вказують на те, що підлітки з низьким та середнім рівнем агресії можуть визнавати наявність проблеми та своєї ролі у ній, схильні аналізувати різноманітні варіанти вирішення проблемної ситуації з врахуванням наявного досвіду, проте можуть бути надмірно самокритичні, схильні до самопокарання.

Встановлено, що у підлітків з високим рівнем агресії переважають такі стратегії долаючої поведінки як «конфронтація» – 34,9%, «втеча-уникнення» – 48,5% та «дистанціювання» – 22,1%, варто відмітити, що по іншим копінг-стратегіям у всіх досліджуваних цієї групи переважає середній рівень прояву.

Таблиця 3.3.2.

Особливості використання копінг-стратегій підлітками з високим рівнем агресії (%).

Копінг	Рівень використання копінг-механізмів		
	високий	середній	низький
Конфронтація	34,98	44,9	9,9
Дистанціювання	22,1	57,9	22,1
Самоконтроль	9,98	78,10	11,9
Пошук соціальної підтримки	11,3	88,7	0,5
Прийняття відповідальності	12,6	54,9	43,5
Втеча-уникнення	48,5	30,8	19,8
Планування вирішення проблеми	12,2	68,3	20,3
Позитивна переоцінка	9,98	67,87	22,8

Отримані результати свідчать, що підлітки з високим рівнем агресії переважно застосовують неадаптивні копінг-механізми. Прагнуть вирішувати проблемні питання шляхом протистояння, опосередкованого поведінкового включення в розгортання проблемної ситуації, підлітки

схильні знецінювати ситуацію, зменшувати її емоційну значимість. Високі показники копінгу «втеча-уникнення» вказують на бажання підлітків уникати контакту з дійсністю, уникати вирішення проблем, небажання йти на контакт, можна говорити про закритість у поведінці, замкнутість, прагнення усамітнитися, порушення соціального контакту.

При порівнянні результатів експериментальних груп виявлено, що підлітки першої групи достовірно частіше використовують стратегії «прийняття відповідальності» та «планування вирішення проблеми», а у підлітків другої групи переважаючим є копінг-стратегії «втеча-уникнення» та «дистанціювання».

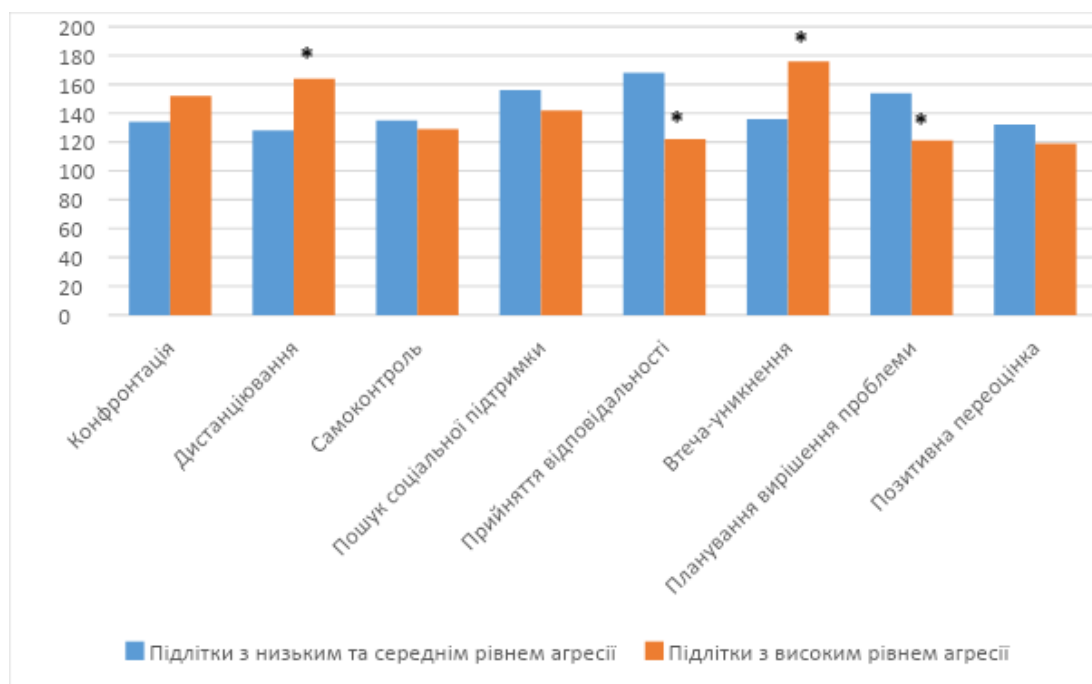

Рис. 3.3.1 Копінг-стратегії у підлітків досліджуваних груп

Примітка: * - наявність достовірної різниці між показниками, $p < 0,05$

Підлітки з високим рівнем агресії частіше використовують неадаптивний копінг, схильні знецінювати власні відчуття провини та емоційного напруження, неспроможні поглянути на проблемну ситуацію зі сторони та ефективно її подолати, для зниження емоційного дискомфорту

вибирають ухилення від проблем, небажання співпрацювати з дорослими в пошуку рішення і, як наслідок, залишаються наодинці з важкою ситуацією, а підлітки з низьким та середнім рівнем агресії схильні аналізувати та знаходити рішення в проблемних ситуаціях та частіше звертаються за допомогою.

За допомогою кореляційного аналізу Пірсона (r) було розглянуто взаємозв'язок між захисними механізмами та копінг-стратегіями у структурі психологічного самозахисту підлітків з високим рівнем агресії.

Кореляційний аналіз взаємозв'язків механізмів психологічного захисту показав, що існує прямий кореляційний зв'язок між показниками регресія з показником заміщення ($r = 0,56$ при $p \leq 0,01$). Такий кореляційний зв'язок свідчить про афективну манеру поведінки підлітків та відсутність самокритичності, чим більше підліток відкидає свої думки і почуття, тим більше підліток схильний до залежності від чужої думки, маніпулювання з боку інших осіб.

Механізм «компенсація» корелює з механізмом «реактивні утворення» ($r = 0,40$ при $p \leq 0,01$). Це є свідченням того, що підлітки схильні до приписування іншим неусвідомлюваних ними думок та почуттів, що призводить до розрядки емоційного напруження.

Спостерігається прямий зв'язок між показниками «проекція» та «інтелектуалізація» ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$), слабкий обернений зв'язок між показниками «заміщення» та «інтелектуалізація» ($r = -0,64$ при $p \leq 0,05$), «інтелектуалізація» та «реактивні утворення» ($r = -0,52$ при $p \leq 0,05$). Такі результати вказують на те, що дітям складно контролювати переживання, спричинені суб'єктивно неприємною для них ситуацією, підлітки замінюють свої справжні емоції на протилежні, і в такий спосіб, зменшується емоційна значимість життєвих подій. Кореляційний аналіз показав, що чим більше підлітки вибирають захисний механізм «реактивні утворення», тим менш схильні до ефективного емоційного спілкування,

оскільки приховують свої справжні почуття, абстрагуються від своїх емоційних переживань.

Встановлено сильний прямий кореляційний зв'язок між показниками «конфронтаційний копінг» та «заміщення» ($r = 0,47$ при $p \leq 0,01$), що говорить про певний ступінь ворожості та готовності підлітків до ризику, що може бути передумовою зменшення неприємних емоційних реакцій шляхом заміщення їх на протилежні почуття і бажання.

Встановлено сильний прямий кореляційний зв'язок між копінгом «пригнічення» ($r = 0,50$ при $p \leq 0,01$), «інтелектуалізація» ($r = 0,46$ при $p \leq 0,01$), що свідчить про те, що підлітки схильні заперечувати деякі фруструючі, викликаючі тривогу обставини через прагнення відокремитися від ситуації та зменшити її значимість.

Прояви копінг-стратегії «дистанціювання» корелюють з копінговим механізмом «планування вирішення проблем» ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$), такий зв'язок говорить про когнітивні зусилля підлітків відокремитися від ситуації і зменшити її значущість, але при цьому практично не вживають жодних зусиль для розвитку та особистісного зростання.

Виявлено значний прямий кореляційний зв'язок психологічного захисту «заперечення» з копінг-стратегіями «самоконтролю» ($r = 0,48$ при $p \leq 0,01$), «втеча-уникнення» ($r = 0,43$ при $p \leq 0,01$). Це говорить про значні поведінкові зусилля, що використовуються підлітками для контролю своєї поведінки та регулювання емоцій. Підлітки схильні ігнорувати чи заперечувати значні події життя, відмовлятися слухати та брати до уваги необхідну інформацію. З метою зниження рівня напруги може використовуватися ігнорування (або повний відхід) від проблеми, відволікання, занурення у фантазії.

Механізм «регресія» позитивно корелює з копінгом «втеча-уникнення» ($r = 0,58$ при $p \leq 0,01$), що свідчить про прагнення підлітків до повернення на більш ранні стадії онтогенетичного розвитку та

заміни складних цілей на простіші та зрозуміліші, що супроводжується афективними спалахами, нетерплячістю, підвищеним рівнем збудливості та повним ігноруванням чи «нерозумінням» проблемної ситуації.

Таким чином, встановлено, що у підлітків з низьким та середнім рівнем агресії, встановлено, що 67,8% досліджуваних мають домінуючу стратегію долаючої поведінки «планування вирішення проблем», 49,8% підлітків дотримуються стратегії «прийняття відповідальності», у 25% – стратегія «конфронтаційний копінг», у підлітків з високим рівнем агресії переважають такі стратегії долаючої поведінки як «конфронтація» - 34,9%, «втеча-уникнення» - 48,5% та «дистанціювання» - 22,1%. Підлітки першої групи достовірно частіше використовують стратегії «прийняття відповідальності» та «планування вирішення проблеми», а у підлітків другої групи – копінг-стратегії «втеча-уникнення» та «дистанціювання».

Виявлено прямі кореляційні зв'язки між показниками регресія з показником заміщення ($r = 0,56$ при $p \leq 0,01$), проявами механізму «компенсація» з механізмом «реактивні утворення» ($r = 0,40$ при $p \leq 0,01$) між показниками «проекція» та «інтелектуалізація» ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$), «конфронтаційний копінг» та «заміщення» ($r = 0,47$ при $p \leq 0,01$), «пригнічення» ($r = 0,50$ при $p \leq 0,01$) та «інтелектуалізація» ($r = 0,46$ при $p \leq 0,01$), «заперечення» з копінг-стратегіями «самоконтролю» ($r = 0,48$ при $p \leq 0,01$), «втеча-уникнення» ($r = 0,43$ при $p \leq 0,01$), захисним механізмом «регресія» з копінгом «втеча-уникнення» ($r = 0,58$ при $p \leq 0,01$), слабкий обернений зв'язок між показниками «заміщення» та «інтелектуалізація» ($r = -0,64$ при $p \leq 0,05$), «інтелектуалізація» та «реактивні утворення» ($r = -0,52$ при $p \leq 0,05$).

3.4. Особливості міжособистісної взаємодії у підлітків з різним рівнем агресії.

Для підлітків спілкування – провідна діяльність, особливий тип життєвої активності. Самоствердження особи підлітка відбувається за

рахунок пошуку місця серед своїх однолітків. Можна стверджувати, що міжособистісне спілкування становить одну з основних домінант соціальної ситуації розвитку підлітка. Аналіз результатів, отриманих за методикою Т. Лірі засвідчив, що у підлітків з низьким та середнім рівнями агресії переважають високі рівні прояву за типами «дружелюбний», «залежний», «егоїстичний».

Таблиця 3.4.1.

Особливості міжособистісної взаємодії у підлітків з низьким та середнім ступенем агресії (у %)

Тип міжособистісної взаємодії	Ступінь поведінкових проявів		
	Високий	Середній	Низький
Дружелюбний	55,7	41,9	5,4
Авторитарний	15,8	21,8	68,2
Егоїстичний	48,3	26,5	25,9
Агресивний	16,5	30,7	54,2
Підозріливий	19,5	27,7	62,5
Підпорядкований	34,9	42,8	19,3
Залежний	48,8	41,5	11,8
Альтруїстичний	32,9	38,4	29,1

Це свідчить про те, що підлітки у спірних ситуаціях охоче знаходять компроміс, співпрацюють з однолітками та дорослими, намагаються здійснювати соціально прийнятні вчинки, бути бажаними у своїй соціальній групі, в спілкуванні неконфліктні, довіряють оточуючим, за потреби залучають інших до вирішення проблем та охоче просять допомоги у них.

У підлітків з високим рівнем агресії в у міжособистісній комунікації переважають «агресивний тип», «авторитарний тип», «підозріливий тип».

У підлітків з високим рівнем агресії у міжособистісній взаємодії переважають такі риси як прямолінійність, жорсткість, небажання поступатися, йти на компроміс, ригідність, упертість, вони схильні до сумнівів у всьому, незадоволені іншими, прагнуть усамітнення, скаржаться на однолітків і звинувачують вчителів, виявляють агресію (фізичну та вербальну). При спілкуванні з незнайомцями часто підозріливі, очікують обману. У комунікативній поведінці проявляються зарозумілість, недовіра, приписування собі недоліків, які «помічають» оточуючі, підвищений рівень тривожності та самокритичність.

Таблиця 3.4.2.

Особливості міжособистісної взаємодії у підлітків з високим рівнем агресії (у %)

Тип міжособистісної взаємодії	Ступінь поведінкових проявів		
	Високий	Середній	Низький
Дружелюбний	10,5	57,1	38,9
Авторитарний	57,7	48,8	22,4
Егоїстичний	20,2	56,4	27,9
Агресивний	64,1	30,8	10,4
Підозріливий	64,5	3,4	36,5
Підпорядкований	3,6	30,7	54,2
Залежний	39,7	26,9	18,7
Альтруїстичний	19,4	10,4	75,8

Такі типи міжособистісної взаємодії як «підпорядкований», «дружелюбний» представлені у досліджуваних на низькому рівні. Підлітки з високим рівнем агресії проявляють непоступливість, емоційну

нестриманість, поєднану з емоційною нечутливістю, схильність до обману та нечесних вчинків.

При порівнянні отриманих результатів з використанням критерію Мана-Уїтні встановлено, що у досліджуваних другої групи переважають авіторитарний, агресивний та підозрілий тип міжособистісних взаємин і значно рідше проявляється підпорядкований тип спілкування.

У контрольній групі підлітків переважає тенденція до дружлюбного спілкування, ці діти відкриті до взаємодії, добре йдуть на контакт з дорослими, підкоряються правилам, але досить егоїстичні, що відповідає особливостям підліткового віку, вміють відстоювати свої інтереси, мають реальний образ «Я», адекватну самооцінку.

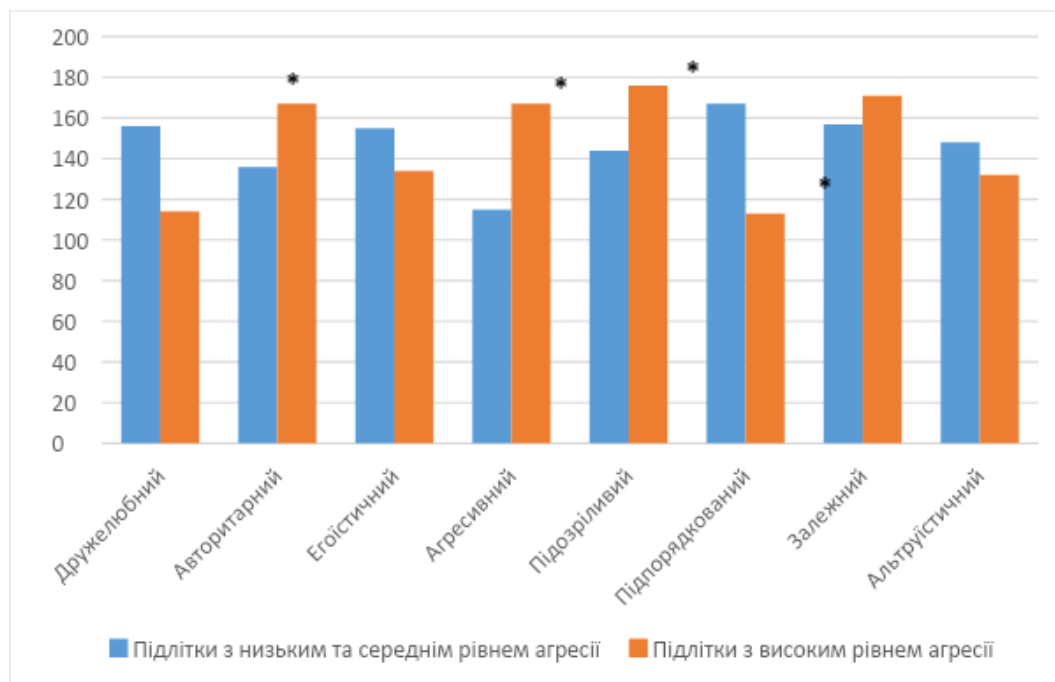

Рис. 3.4.1. Особливості міжособистісної взаємодії у підлітків з різним рівнем агресії.

Примітка: * - наявність достовірної різниці між показниками, $p < 0,05$

Підлітки з високим рівнем агресії частіше обирають авторитарну, безкомпромісну, жорстоку позицію у відносинах, не бажають поступатися, йти на компроміс, не приймають точку зору інших людей, поведуться

підозріло, недовірливо. У підлітків з високим рівнем агресії переважають неадаптивні стратегії міжособистісної взаємодії, пов'язані з проявом агресії, домінуванням, непокорю загальноприйнятим правилам, вони допомагають підлітку самоствердитись у колективі, бути впевненим у повсякденному житті. Діти цієї групи не схильні до співпраці та компромісу, спілкування в цілому, не виявляють теплих почуттів щодо оточуючих, їм важко висловлювати свої емоції. З одного боку в їх поведінці є тенденція до завоювання любові та авторитету серед оточуючих (особливо однолітків), з іншого – це невміння проявити себе, проблеми з самопрезентацією, звинувачення інших у своїх невдачах.

За допомогою кореляційного аналізу Пірсона (r) було розглянуто взаємозв'язок між захисними механізмами, копінг-стратегіями та типами комунікативної взаємодії у підлітків з високим рівнем агресії.

Виявлено, що показник «авторитарний тип» формує прямий кореляційний зв'язок з механізмом конфронтації та обернений з пошуком соціальної підтримки; з «егоїстичним типом» формуються прямі кореляційні зв'язки з механізмами психологічного захисту як витіснення ($r = 0,31$ при $p \leq 0,05$), компенсація ($r = 0,28$ при $p \leq 0,05$) та проекція ($r = 0,31$ при $p \leq 0,05$) та з рівнем використання копінгу конфронтації ($r = 0,41$ при $p \leq 0,05$), дистанціювання ($r = 0,67$ при $p \leq 0,01$) та прийняття відповідальності ($r = 0,31$ при $p \leq 0,05$), обернений кореляційний зв'язок з рівнем «пошук соціальної підтримки» ($r = -0,68$ при $p \leq 0,01$). Виявлено прямі кореляційні зв'язки між «агресивним типом» та витісненням ($r = 0,43$ при $p \leq 0,05$), заміщенням ($r = 0,68$ при $p \leq 0,01$), конфронтацією ($r = 0,24$ при $p \leq 0,05$) та прийняттям відповідальності ($r = 0,52$ при $p \leq 0,01$) та обернені кореляційні зв'язки з такими копінгами, як пошук соціальної підтримки ($r = -0,61$ при $p \leq 0,01$) та втеча-уникнення ($r = -0,48$ при $p \leq 0,01$), «підпорядкований» та «підозрілий» типи формують прямі зв'язки з механізмами витіснення ($r = 0,52$ при $p \leq 0,01$ та $r = 0,39$ при $p \leq 0,05$

відповідно) і раціоналізація (інтелектуалізація) ($r = 0,48$ при $p \leq 0,05$ та $r = 0,32$ при $p \leq 0,05$ відповідно) та копінг стратегіями дистанціювання ($r = 0,41$ при $p \leq 0,05$ та $r = 0,44$ при $p \leq 0,05$ відповідно), самоконтроль ($r = 0,48$ при $p \leq 0,01$ та $r = 0,42$ при $p \leq 0,05$ відповідно), пошук соціальної підтримки ($r = 0,59$ при $p \leq 0,01$ та $r = 0,64$ при $p \leq 0,01$ відповідно) та прийняття відповідальності ($r = 0,48$ при $p \leq 0,01$ та $r = 0,52$ при $p \leq 0,01$ відповідно). Виявлено сильний кореляційний зв'язок між показниками копінгу «втеча-уникнення» та рівнем прояву «підпорядкованого» типу. Показник «дружелюбного типу» формує прямі зв'язки з копінгами «дистанціювання» ($r = 0,38$ при $p \leq 0,05$) та прийняття рішень ($r = 0,38$ при $p \leq 0,05$) і обернений зв'язок із копінгом «втеча-уникнення» ($r = -0,31$ при $p \leq 0,01$). Залежний тип прямо взаємопов'язаний з механізмами психологічного захисту заперечення ($r = 0,42$ при $p \leq 0,05$), витіснення ($r = 0,46$ при $p \leq 0,01$), реактивне утворення ($r = 0,29$ при $p \leq 0,05$) та такими формами долаючої поведінки як пошук соціальної підтримки ($r = 0,39$ при $p \leq 0,01$) та планування вирішення проблеми ($r = 0,42$ при $p \leq 0,01$), а обернено взаємопов'язаний з копінгом прийняття відповідальності ($r = -0,28$ при $p \leq 0,05$). Прояви альтруїстичного типу прямо пов'язані з механізмами психологічного захисту заперечення ($r = 0,34$ при $p \leq 0,05$), інтелектуалізація ($r = 0,52$ при $p \leq 0,05$), реактивне утворення ($r = 0,41$ при $p \leq 0,05$) та копінг-стратегіями самоконтроль ($r = 0,46$ при $p \leq 0,01$) та планування вирішення проблеми ($r = 0,39$ при $p \leq 0,05$). Аналізуючи отримані результати, варто відмітити, що копінг-стратегія «конфронтація» прямо, а копінг «пошук соціальної підтримки» обернено взаємопов'язані з авторитарним, егоїстичним та агресивними типами міжособистісного спілкування.

Отже, у підлітків з низьким та середнім рівнями агресії переважають високі рівні прояву за типами міжособистісної взаємодії «дружелюбний», «залежний», «егоїстичний», у підлітків з високим рівнем агресії в

міжособистісній комунікації переважають «агресивний тип», «авторитарний тип», «підозріливий тип». Встановлено, що у досліджуваних другій групі статистично достовірно переважають домінуючий, агресивний та підозрілий тип міжособистісних взаємин і значно рідше проявляється підпорядкований тип спілкування. З «егоїстичним типом» взаємодії є прямі кореляційні зв'язки з механізмами психологічного захисту як витіснення ($r = 0,31$ при $p \leq 0,05$), компенсація ($r = 0,28$ при $p \leq 0,05$) та проекція ($r = 0,31$ при $p \leq 0,05$) та з рівнем використання копінгу конфронтації ($r = 0,41$ при $p \leq 0,05$), дистанціювання ($r = 0,67$ при $p \leq 0,01$) та прийняття відповідальності ($r = 0,31$ при $p \leq 0,05$), обернений кореляційний зв'язок з рівнем «пошук соціальної підтримки» ($r = -0,68$ при $p \leq 0,01$). Виявлено прямі кореляційні зв'язки між «агресивним типом» та витісненням ($r = 0,43$ при $p \leq 0,05$), заміщенням ($r = 0,68$ при $p \leq 0,01$), конфронтацією ($r = 0,24$ при $p \leq 0,05$) та прийняттям відповідальності ($r = 0,52$ при $p \leq 0,01$) та обернені кореляційні зв'язки з такими копінгами, як пошук соціальної підтримки ($r = -0,61$ при $p \leq 0,01$) та втеча-уникнення ($r = -0,48$ при $p \leq 0,01$), «підпорядкований» та «підозрілий» типи формують прямі зв'язки з механізмами витіснення ($r = 0,52$ при $p \leq 0,01$ та $r = 0,39$ при $p \leq 0,05$ відповідно) і раціоналізація (інтелектуалізація) ($r = 0,48$ при $p \leq 0,05$ та $r = 0,32$ при $p \leq 0,05$ відповідно) та копінг стратегіями дистанціювання ($r = 0,41$ при $p \leq 0,05$ та $r = 0,44$ при $p \leq 0,05$ відповідно), самоконтроль ($r = 0,48$ при $p \leq 0,01$ та $r = 0,42$ при $p \leq 0,05$ відповідно), пошук соціальної підтримки ($r = 0,59$ при $p \leq 0,01$ та $r = 0,64$ при $p \leq 0,01$ відповідно) та прийняття відповідальності ($r = 0,48$ при $p \leq 0,01$ та $r = 0,52$ при $p \leq 0,01$ відповідно). Виявлено сильний кореляційний зв'язок між показниками копінгу «втеча-уникнення» та рівнем прояву «підпорядкованого» типу. Показник «дружелюбного типу» формує прямі зв'язки з копінгами «дистанціювання» ($r = 0,38$ при $p \leq 0,05$) та прийняття рішень ($r = 0,38$ при $p \leq 0,05$) і обернений зв'язок із копінгом

«втеча-уникнення» ($r = -0,31$ при $p \leq 0,01$). Залежний тип прямо взаємопов'язаний з механізмами психологічного захисту заперечення ($r = 0,42$ при $p \leq 0,05$), витіснення ($r = 0,46$ при $p \leq 0,01$), реактивне утворення ($r = 0,29$ при $p \leq 0,05$) та такими формами долаючої поведінки як пошук соціальної підтримки ($r = 0,39$ при $p \leq 0,01$) та планування вирішення проблеми ($r = 0,42$ при $p \leq 0,01$), а обернено взаємопов'язаний з копінгом прийняття відповідальності ($r = -0,28$ при $p \leq 0,05$). Прояви альтруїстичного типу прямо пов'язані з механізмами психологічного захисту заперечення ($r = 0,34$ при $p \leq 0,05$), інтелектуалізація ($r = 0,52$ при $p \leq 0,05$), реактивне утворення ($r = 0,41$ при $p \leq 0,05$) та копінг-стратегіями самоконтроль ($r = 0,46$ при $p \leq 0,01$) та планування вирішення проблеми ($r = 0,39$ при $p \leq 0,05$).

У підлітків з високим рівнем агресії найбільш кореляційно навантаженими по формуванню прямих зв'язків показниками виявились механізм психологічного захисту «витіснення», копінг-стратегії «конфронтація» та «дистанціювання», типи міжособистісної взаємодії «егоїстичний» та «агресивний»; по формуванню обернених зв'язків – копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки».

ВИСНОВКИ

1. У дітей підліткового віку активно відбувається формування світогляду, системи цінностей, інтересів, розвивається критичність до себе та інших поруч з нестабільною регуляцією емоційної сфери і підвищеним ризиком афектів, зростає роль когнітивної, емоційної і вольової регуляції захисної поведінки та актуалізується значимість міжособистісної комунікації в становленні особистісних особливостей та подальшому закріпленні бажаних поведінкових паттернів.
2. У підлітків з низьким та середнім рівнем агресивності більш виражені такі механізми психологічного захисту як «заміщення» (65%), «проекція» (60%), «компенсація» (55%), найменш виражені психологічні захисту «заперечення» (20 %), «реактивні утворення» (10 %), "інтелектуалізація" (10 %); у підлітків з високим рівнем агресії більш виражені механізми психологічного захисту «витіснення» (69,1%) та «регресія» (77,3%), найменш вираженими є механізми «інтелектуалізація» (9,1 %), «заперечення» (22,7 %) та «проекція» (22,7 %). Підлітки з високим рівнем агресії достовірно частіше використовують такі механізми психологічного захисту як «регресія» та «витіснення», а підлітки з низьким та середнім рівнем агресії достовірно частіше використовують захисний механізм «проекція».
3. У підлітків з низьким та середнім рівнем агресії, встановлено, що 67,8% досліджуваних мають домінуючу стратегію долаючої поведінки «планування вирішення проблем», 49,8% підлітків дотримуються стратегії «прийняття відповідальності», у 25% – стратегія «конфронтаційний копінг», у підлітків з високим рівнем агресії переважають такі стратегії долаючої поведінки як

«конфронтація» – 34,9%, «втеча-уникнення» – 48,5% та «дистанціювання» – 22,1%. Підлітки першої групи достовірно частіше використовують стратегії «прийняття відповідальності» та «планування вирішення проблеми», а у підліти другої групи – копінг-стратегії «втеча-уникнення» та «дистанціювання».

4. У підлітків з низьким та середнім рівнями агресії переважають високі рівні прояву за типами міжособистісної взаємодії «дружелюбний», «залежний», «егоїстичний», у підлітків з високим рівнем агресії в міжособистісній комунікації переважають «агресивний тип», «авторитарний тип», «підозріливий тип». Встановлено, що у досліджуваних другої групи статистично достовірно переважають домінуючий, агресивний та підозрілий тип міжособистісних взаємин і значно рідше проявляється підпорядкований тип спілкування.
5. У підлітків з високим рівнем агресії найбільш кореляційно навантаженими по формуванню прямих зв'язків показниками виявились механізм психологічного захисту «витіснення», копінг-стратегії «конфронтація» та «дистанціювання», типи міжособистісної взаємодії «егоїстичний» та «агресивний»; по формуванню обернених зв'язків – копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки».

Таким чином, наша гіпотеза підтверджена: встановлено, що існує тісний взаємозв'язок механізмів психологічного захисту, копіngu та міжособистісної взаємодії у підлітків з високим рівнем агресії, від яких залежить їх соціально-психологічна адаптація: дефіцит конструктивних проблемно-орієнтованих стратегій та часте використання неадаптивних захисних механізмів, підвищений рівень агресії можуть спричинити розвиток соціальної дезадаптації.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Folkman S. Lazarus R.S. If it changes it must- be a process: Study of emotion and coping during three stages of a college examination // Journal of Personality and Social Psychology. 1985. Vol 48. pp. 150-170.
2. Horowitz M.J. Cognitive psychodynamics: From conflict to character. New York: John Wiley & Sons Inc. 1998. 224 p.
3. <http://osvita.ua/school/upbring/1328>
4. Skinner E. A., Zimmer-Gembeck M. J. Perceived control, coping, and development // Oxford Handbook of Stress, Health, and Coping/ Ed.: S. Folkman. Oxford, Great Britain: Oxford University Press., 2010. pp. 35-59.
5. Zeidner M., Matthews G. Evaluation anxiety: Current theory and research // Handbook of competence and motivation / Eds.: A. J. Elliot, C. S Dweck. New York: Guilford Publications, 2005. pp. 141-163.
6. Алексеєнко Т.Ф. Інтегровані умови сучасного сімейного виховання і коефіцієнт їхньої корисної дії / Алексеєнко Т.Ф. // Педагогіка і психологія. - 2002.-№1-2. - С.53-61.
7. Алексеєнко Т.Ф. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах / Т.Ф. Алексеєнко// Український соціум. –К., 2008. –С. 63-67.
8. Аметова Є. Р. Про значення сім'ї у формуванні вільної особистості дитини / Аметова Є.Р. // Педагогіка і психологія. - 2006. -№ 2. - С.36-43.
9. Афанасьєва Н.Є., Ричкова Л.В. Особливості копінгових стратегій адаптації курсантів і студентів. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2009. Вип.6 С.3-11.
10. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ, 2004. 344 с.
11. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-методологічні засади: Навч.-метод. Видання. К.: Либідь, 2003. –280 с.4.

12. Бойко С. Т. Емоційний інтелект як чинник запобігання інформаційному стресу / Бойко С. Т. // Наукова дискусія: питання педагогіки та психології : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (1–2 грудня 2017 р., м. Київ). – Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017.

13. Братусь Б. С. “До проблеми людини в психології”: Хрестоматія, упорядкування Карпенко З. С., Гоян І.М. – Івано – Франківськ, “Плай”, 2000. ст. 4 – 11

14. Варбан Є.О. Стратегії подолання життєвих криз в юнацькому віці. Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Держ. вищ. навч. закл. "Ун-т менедж. освіти". К. , 2009. – 20 с.

15. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій. - К. : Каравела, 2005. - 399 с.

16. Вірна, Ж.П., Кощій, В.Р. Психічне здоров'я і невротичні розлади особистості: постановка проблеми й аспекти дослідження. Психологічні перспективи, 13, 2009. С. 28–34. .

17. Гончаренко С. Український педагогічний словник.-К.: Либідь, 1997. - 376с.

18. Жуков В.В. Ти і твої права (тренінг для підлітків 13-17 років): метод, розробка // Практ. психологія та соц. робота.- 2001.- №9.- С.28-31.

19. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1997.

20. Кокун О.М. Теорія і практика обґрунтування вибору методичного забезпечення психологічного дослідження // Актуальні проблеми психології. – Т.У: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія / За ред. С.Д. Максименка. – К.: ІВЦ Держстандарту України, 2009. – Вип.9. – С.158 – 169.

21. Колонькова О. Шлях до гармонії: тренінг для старшокласників // Шк. світ.-2004,- № 42.-С.4-6.

22. **Кон І. С. Психологія** в підлітковому віці: Кн. для вчителя. – М.: Просвітництво, 1989. – 255с.
23. Концепція національного виховання // Освіта. 26 травня 1994.
24. Копець Л. В. Психологія особистості. - К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. - 458 с.
25. Корніяка О.М. Сучасні підходи до вивчення комунікативної компетентності особистості // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – Вип.3. – С.294 – 316.
26. Кравченко Т.В. Сім'я та її вплив на соціалізацію дитини / Т.В. Кравченко // Педагогіка і психологія. - 2009. - №3. - С. 32-42.
27. Крайніков Е. В. Психологія розвитку: Словник-довідник. - Київ: Арістей, 2004. - 257 с.
28. Максименко С.Д. Категорія нужди та розвиток особистості / Максименко С.Д. // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Київ, 2011. – Том 11, вип. 5. – С. 3-10.
29. Максименко С.Д. Технологія спілкування. Психологічний інструментарій / С.Д. Максименко, М.М. Забродський. – К., 2005.
30. Міжособистісна взаємодія. Особливості взаємодії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1534122039128/psihologiya/mizhosobistisna_vzayemodiya
31. Особливості психічного розвитку старшокласників і виховні завдання батьків // Позакласний час. 2002. № 20. С. 13-14
32. **Піскун** В.М., Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Основи дитячої патопсихології. - К. Перун, 2005. С. 159-162.

33. Психодіагностика: навчальний посібник для студ. вузів / М.С.Корольчук, В.І.Осьодло. – Київ : Ельга : Ніка-Центр, 2005. – 400 с.
34. Сафін В. Ф. Динаміка оціночних еталонів в підлітковому і юнацькому віці // Питання психології, 1982, №1с.69.
35. Семиченко В. А. Психологія спілкування. Київ, 1998. 152 с.
36. Тарасенко Н.В. Копінг як психологічний ресурс девіктимізації молоді Проблеми сучасної психології. 2014. Випуск 25. С.483-493.
37. Терлецька Л. Психологія дитинства: практикум: Навчальний посібник. - К.: Главник, 2006. - 143 с.
38. Тодорів Л.Д, “Психологічні умови формування життєвих перспектив у підлітковості” (когнітивний аспект): Канд.. дис. – К., 2000 ст. 22 - 25
39. Чабан О.С., Хаустова О.О., Жабенко О.Ю. Ситуаційна соціокультурна тривога: сучасні провокації та їх психосоматичні розв’язання. НейроNews. 2010. Вип. 4. С. 10–15. Чурилов Л.П. Новое о патогенезе ожирения// Мир медицины. – 2001. – № 3–4. – С. 19–20.
40. Шкловцова Л. О. Як допомогти сором'язливому підлітку. Психокорекційна програма // Психологічна газета. - 2005. - № 3. - С. 40-45.
41. Шнеренко Л. Профілактика правопорушень серед підлітків: тренінгові заняття з підлітками // Психолог.-.2005 - № 28 - С.38-41.